

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

А.Нурмонов, Н.Маҳмудов

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ МАЗМУНИЙ
СИНТАКСИСИ**

**(ўзбек тили ва адабиёти йўналиши талабалари учун
ўқув қўлланмаси)**

Т О Ш К Е Н Т – 2 0 0 7

ГАПНИНГ МАЗМУНИЙ ТУЗИЛИШИ

Ҳар қандай лисоний белги шакл ва маъно бирлигидан иборат. Лекин анъанавий синтактик назарияларда асосан гапнинг шаклий тузилиши ўрганиб келинди. Фақат айрим ўринлардагина (гапнинг коммуникатив мақсадига кўра турларини белгилашда, иккинчи даражали бўлақларнинг ички таснифида, масалан, ҳолнинг ўрин, пайт, мақсад ва бошқ. турларга бўлинишида; аниқловчиларнинг сифатловчи, каратувчи," изоҳловчиларга ажратилишида ва бошқ.) семантикага мурожаат қилинади. Гапнинг маъно хусусияти ва унинг таркиби ҳам, гапнинг мазмуний типлари ҳам, субъект ва предикатларнинг мазмуний типлари ҳам, гапнинг шаклий ва мазмуний тузилишларининг ўзаро муносабатлари ҳам яқин йилларгача махсус ўрганиш объекти бўлмай келди.

Н.Д.Арутюнованинг таъбири билан айтганда, 60-йилларнинг ўрталарига келиб, гап семантикасига «штурм» бошланди¹. Гап семантикасига қизиқишнинг уйғонишига лингвистик назария ривожига таъсир кўрсатган бир қатор омиллар: лингвистиканинг гап мазмуни - пропозицияга алоҳида диққат қилувчи мантиқ билан муносабатининг янги поғонага кўтарилиши, тил ва нутқнинг маъно томонига умумий бурилиши, нутқ фаолиятининг прагматик компонентига эътиборнинг кучайиши, гапга ўзининг махсус маъноси бўлган тил белгиси сифатида қарашнинг вужудга келиши ҳамда гапларнинг мазмуний эквивалентлиги тушунчасига таянадиган синтактик трансформация назариясининг вужудга келиши сингари омиллар туртки бўлди.

О.Есперсен ҳам тилшуносликда шаклни мазмундан ажратишга ҳаракат қилган Г.Суит ва бошқа тилшуносларни танқид қилар экан, шакл ва мазмун ўзаро узвий боғлиқ эканлигини, лисоний ҳодисанинг бу икки томонига эътибор бериш ҳар қандай тилшуносликнинг асосий вазифаси эканлигини уқтиради. Унинг фикрича, ҳар бир тилшунос ҳодисани икки томонлама -

¹ Арутюнова М., Н.Д. Предложение и его смысл 1976, С. 6.

шаклдан маънога ёки маънодан шаклга қараб текшириши мумкин¹. Биринчиси семасиологик, иккинчиси ономасиологик ўрганиш объекти бўлади.

Ҳозирги кунда семантика деярли ҳамма тилшунослар томонидан эътироф этилса ҳам, аммо синтактик семантика мақоми масаласида бир хиллик йўқ.

Н.Ю.Шведованинг фикрича, синтактик семантиканинг асосий вазифаси шаклий-синтактик моделларнинг хусусий маъноларини аниқлашдан иборат бўлиши керак. Бунга кўра, гап тузилиши схемасининг умумлаштирилган маъноси ва улар ўртасидаги муносабат гап синтактик тузилишининг асоси бўлиб хизмат қилади. Н.Ю.Шведованинг концепциясига мувофиқ, гапнинг суний тузилиши деганда, типиклаштирилган маъно элементларининг мавҳумлашган ҳолда тил системасида акс этган мазмуни тушунилади². У гап мазмунини эстралингвистик омилларсиз, соф тил материалларига таянган ҳолда ўрганишга ҳаракат қилади. Тилнинг ҳар қандай сатҳ бирликлари, жумладан, гапнинг тузилиш схемалари ҳам ундаги категория ва конкрет маънолар муносабатларидан ҳосил бўлган мазмуний ўзига хосликка эга бўлади.

Иккинчи йўналиш тарафдорлари асосан гапнинг номинатив минимуми узвларининг лексик маъноларига асосланадилар. Бунга мувофиқ, гапнинг мазмуний тузилиши тузилиш схемалар чегарасида эмас, балки ундан ташқарида ажратилади. Тузилиш схема ва мазмуний тузилишлар бир-бирини кесишмайдиган параллел қаторларга терилади. Бундай қараш О.И.Москальская ишларида намоён бўлди³.

Синтактик семантика бўйича Е.П.Падучеванинг ҳам изланишлари ўзига хосдир. Унинг фикрича, гап маъноси лексема маъноларидан, сўз шаклларининг грамматик маъноларидан ва синтактик қурилмаларнинг маъноларидан ташкил топади. Шунинг учун ҳам лексик ва морфологик семантика бир бутун гап

¹ Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, С.32-33.

² Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения. -Словянское языкознание. VII. Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1973, С. 461; Яна қаранг: Арутюнова Н.Д. Кўрсатилган асар, 14-бет.

³ Қаранг: Москальская О. И Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974, С. 9-19; 2-е издание. М., 1981, С. 9-18; Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977, С. 123-124.

семантикасининг компоненти бўлиши керак¹. В.Г.Гак гапни тўлиқ тил белгиси ҳисоблаб², гап референти вазиятдир, яъни «гапириш» моментида объектив борлиқдаги сўзловчи онгида мавжуд бўлган ва гапнинг ўзини шакллантириш жараёнида тил элементларини танлашга маълум даражада шароит яратувчи элементлар йиғиндисидир, дейди³.

Вазият ва уни ифодаловчи гап ўртасидаги муносабат икки йўналишда - ифода планидан маъно планига қараб ва, аксинча, маъно планидан ифода планига қараб ўрганилади. Биринчиси нутқий фаолиятнинг тушуниш актини, иккинчиси эса ифодалаш актини намоён қилади. Бунга мувофиқ, синтактик семантикада ҳам ўзаро боғланган ва айна йўналишга кўра бир-бирига зид бўлган икки аспект: семасиология ва ономасиология ажратилади¹. Биринчиси маълум синтактик бирлик нимани акс эттиришини, иккинчиси маълум вазият қандай ифодаланганини ўрганади.

Биринчи йўналиш гап маъносини объектив борлиқ билан боғланганлиги учун, вазиятни аниқлашга ва таҳлил қилишга алоҳида аҳамият беради ва уни гапнинг денотатив ёки номинатив аспекти ҳам дейилади.

Гапнинг денотатив аспекти ифодалаш учун кўп ҳолларда «пропозиция» терминидан фойдаланилади. Бу термин тилшуносликка мантиқ ва фалсафий тадқиқотлар таъсирида кириб келди. У.Куайн логик қурилишда пропозиция тушунчасининг роли ҳақида тўхталиб, маълум гап ва унинг бошқа тилга қилинган таржимаси ўртасидаги ёки бир тил ичида турлича ифодаланишлар ўртасидаги умумийликни акс эттиришни кўрсатади. Пропозицияга қизиқишнинг ўсиши билан унинг талқинида ҳам хилма-хиллик орта боради.

Классик мантиқ пропозиция ёки мантикий ҳукм дейилганда борлиқнинг маълум предикатлари ҳақида тасдиқ ёки инкор йўли билан ахборот берувчи фикр шакли тушунилган. «Пропозиция» термини тилшунослар томонидан

¹ Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. М., 1974, С. 12.

² Гак В.Г. О двух типах знаков в языке (высказывание и слова). Материалы конференции «Язык как знаковая система особого рода» М., 1967

³ Гак В.Г. Высказывание и ситуация. –Проблемы структурной лингвистики. М, 1973, С. 358; Яна қаранг: Арутюнова А.Д. Ўша асар, 6-бет.

дастлаб худди шу маънода ҳукмнинг ифодаланиш шакли бўлган дарак гапларга, кейинчалик гапнинг ҳамма турларига нисбатан қўлланилади. Гап термини ҳам лотинча «ҳукм» терминидан калька йўли билан рус тилидаги «предложение» орқали ҳосил бўлган.

Рамзий мантиқ классик мантиқдан фарқли равишда, ўзининг тушунчаларини, инсон онгида акс этишини четлаб ўтган ҳолда бевосита борлиқ категориялари билан муносабатини белгилашга интилади². Пропозиция тушунчасининг бу умумий тенденцияси натижасида кейинчалик у тафаккурдан объектив реалликка, субъектив омилдан объектив омилга «бурилди». Натижада у тафаккур шаклига эмас, балки унинг мазмунига, у орқали ифодаланадиган объектив реалликка нисбатан қўлланила бошланди. Субъектив модаллик категориясидан озод бўлиб, вазиятни ифодалашга ўтди. Пропозиция худди шу маъноси билан тилшуносликка кириб келди.

Гапнинг номинатив назарияси дастлаб Г.Фреге асарларида акс этди. Унинг фикрича, ҳар қандай гап мазмун (смысл) ва маъно (значение) га эга. Мазмун унинг сигнификати, коннотацияси; маъно эса денотати. Англашиладики, гап мазмуни маънога нисбатан кенгрокдир. Шундай қилиб, Г.Фреге ҳар қандай гапда фикр (мазмун) сатҳидан референция сатҳига (маънога) қадам қўйилади, шу билан айрим маъноларнинг тасдиқ ёки инкор қилиш акти содир бўлади, дейди. Референт сатҳ учун у пропозиция терминини ишлатади.

Пропозиция тушунчаси Б.Рассел асарларида янада конкретлашди. Унинг фикрига кўра, пропозиция реал борлиқ (факт) структурасига ўхшашликка эга бўлган актуал фактдир. Пропозиция ҳақида Ч.Филлмор шундай дейди: «Гапнинг асосий структурасида «пропозиция» деб номлаш мумкин бўлган структурани, яъни гапнинг модал қисмидан ажралган феъл билан отлар ўртасида замондан ташқаридаги муносабатлар мажмуасини кузатамиз. Гапнинг

¹ Гак В.Г. Ўша асар, ўша бет; Кубрякова Е.С. УНоминативный аспект речевой деятельности. М., 1986, С. 32, 33.

² Ломтев Т.- П. Пппинип птптяжрния и рго знячр георетн •леми язъшозна

модал қисми унинг бутун характеристикасини белгилайдиган инкор, замон, майл ва тус каби хусусиятларни ўз ичига олади»¹.

Ҳозирги кунда кўпчилик тилшунослар пропозиция термини остида гапнинг семантикасида ўз ифодасини топган объектив мазмунни тушунадилар. О.И.Москальская гапнинг бу денотатив томонини гапнинг мазмуний маркази деб ҳисоблайди.

Пропозиция фақат гаплар орқали ифодаланиши шарт эмас. У сўз бирикмаси ва сўзлар орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан: Карим келди-Каримнинг келиши. Демак, маълум бир синтактик структура гап бўлиши учун маълум пропозицияни ифодалашдан ташқари, яъни бошқа белгиларга-коммуникатив мустақиллик ва модаллик белгиларига эга бўлиши керак бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай гап от позициясига транспозиция қилинганда, унинг коммуникатив бўлиниши (тема — рематик бўлиниш) ва идеал хусусияти йўқолади, аммо номинатив мазмуни эскича сақланиб қолади. Яна солиштиринг:

Бола китобни ўқияпти - боланинг китоб ўқиши

Унинг келиши хавфли - унинг келишининг хавфлилиги

Юқоридаги солиштирилаётган конструкцияларнинг мазмуний яқинлаштирилишига улардаги марказий элементларнинг умумийлиги асос бўлади. Транспозиция жараёнида коммуникатив бирлик сифатидаги гапнинг марказий элементи - кесими номинатив бирликнинг марказига айланади². Пропозитив номинация моҳияти учун гапнинг коммуникатив таркиби ҳам эътибордан ташқарида бўлмайди. Гапнинг коммуникатив тузилишн унинг номинатив тузилишига ҳам таъсир қилади. Шундай таъсир қиладики, гапнинг коммуникатив маркази, бир вақтнинг ўзида, номинатив асос вазифасини ўтайди.

¹ Қаранг: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, С. 293.

² Сўз бирикмасининг номинатив ядроси термини остида бутун бир сўз бирикмасининг мазмуни мансуб бўлган семантик разряди ифодаловчи сўз тушунилади. Номинатив ядро синтактик ҳоким бўлиши шарт эмас. Қаранг: Общее языкознание... С. 309.

Ҳар қандай гап семантикасида пропозитив мазмундан ташқари, сўзлашувчининг коммуникатив нияти ва мумкин бўлган модалликдан бири иштирок этиши керак бўлди. Бошқача айтганда, пропозициядан реал гап мазмунига ўтиш учун пропозитив рамкадан ташқари, яна икки рамкани - модаллик ва коммуникатив рамкани қўшиш зарур бўлади. Кейинги ҳар икки рамка ҳар қандай гап мазмуний тузилишининг зарурий узви ҳисобланади¹. Шундай қилиб, ҳар қандай гапнинг мазмуний тузилиши мураккаб, кўп қиррали характерга эга бўлиб, унда энг камида уч узв: 1) пропозитив, 2) модал, 3) коммуникатив узвлар иштирок этади. Гапнинг мазмуний тузилишини ташкил этган юқоридаги узвлардан энг асосийси объектив борлиқдаги айрим вазият ёки воқеаларни акс эттирувчи пропозитив тузилишдир.

ГАП СЕМАНТИКАСИНИНГ ПРОПОЗИТИВ АСПЕКТИ

Юқорида таъкидланганидек, ҳар қандай гап мазмунида уч аспект иштирок этади: 1) пропозитив (номинатив) аспект, 2) модал (объектив модаллик) аспект², 3) коммуникатив (тема-рематик) аспектлар. Булардан тил бирлиги сифатидаги гап семантикасида фақат пропозиция ва объектив модаллик мавжуд бўлса, нутқ бирлиги сифатидаги гап (жумла) семантикасида эса улардан ташқари, албатта, коммуникатив аспект ва баъзан субъектив модаллик ҳам иштирок этади.

Айрим тилшунослар эса, гап мазмунида тилдан ташқаридаги экстралингвистик омилни рад этмаган ҳолда, тил ифодасининг объектив борлиқ, вазият билан бевосита эмас, балки инсон онгида мавжуд бўлган «объектив борлиқ образлари» орқали боғланишига асосланиб, «вазият» терминини руҳий макон ва руҳий замонда жойлашган руҳий вазиятга нисбатан қўллайдилар. Бунга мувофиқ, «гап» термини остида айрим вазиятларни кодлаштирадиган товуш образларининг занжири тушунилади³.

¹ Категория глагола и структура предложения. Л., 1983, С. 13; Махмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик ассимметрия. Тошкент, 1984, 10-бет; Васильев Л.М. Семантико русского глагола. М., 1981, С. 13.

² Субъектив модаллик ҳар қандай гапда иштирок этиши шарт эмас.

³ Каранг: Лекомцев Ю.К. Психическая ситуация, предложение и семантический признак. Труды по знаковым системам, VI, Тарту, 1973, С. 449.

А.Вежбицкаянинг фикрича, семантика предмети реал борлиқ эмас, балки шу реал борлиқнинг онгдаги акси бўлиши керак. Чунки тил объектив борлиқни фақат онг орқали ифодалайди. Ҳозирги синтактик семантикада денотатив (референционал) аспект ўрин олмоқда. Бунга кўра актуаллашган, яъни нутқий элементларнинг вазият элементларига муносабати эътиборга олинади¹. Аммо тилшунослар ўртасида вазият элементлари масаласи ҳам бир хил эмас. И.П.Распопов таъкидлайдики, семантик структура билан шуғулланган ҳамма тилшунослар гапнинг семантик структураси (номинатив аспект жиҳатидан) ўзи ифодалаган объектив реаллик структураси билан бир хилдир, деган асосга таянадилар². «Гапнинг семантик структурасини тилдан ташқаридаги вазиятдан топишга уриниш маълум қийинчиликларга олиб келади, - дейди Г.А.Золотова. - Чунки экстралингвистик план структураси, бўлиниши ва умумлашиш даражаси тавсиф эркинлигига йўл беради... Изоморфлик ҳақида кўркмасдан шунинг учун гапириш мумкинки, вазият структурасини, унинг бўлинишини биз тил кўникмамизда қандай акс эттирсак, шундай тасаввур этамиз»³.

Семантик структура (Семс) назариясининг шаклланишида алоҳида ўрин эгаллаган. Ч.Филлмор Семсни ички структура (ГС) деб номлайди ва унинг асоси сифатида бевосита иштирокчилар (НС) грамматикасидан эмас, балки рамзий мантиқнинг предикат - аргумент принциpidан фойдаланади. ГС ни $u \rightarrow z = t + p$ формуласи билан кўрсатади. Бу ерда 5-гап, т-модаллик ифодаловчиси, Р-пропозиция. Пропозиция Р-у + С+... + С_n тарзида кенгайиши мумкин дейди (Бу ўринда V - феъл с - аргументнинг предикатга бўлган муносабатини ифодаловчи ички келишиклар).

Филлморнинг ички тузилиш назарияси айрим камчиликларига қарамай, гап мазмунини бир хил акс эттиришга анча яқинлашди. Филлморнинг ички - келишик концепциясига В.Г.Гакнинг концепцияси узвий равишда боғланади.

¹ Арутюнова Н.Д. Лингвистическое проблемы референции. -Сб. Новое в зарубежной лингвистике. Выш. XIII, М., 1982, С. 6

² Распопов И.П. О так называемое семантической структуре предложения. -ВЯ, 1981, № 4, С. 26.

³ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса, М., 1982, С. 17.

Гак ҳам ГС терминидан фойдаланиб, уни вазият билан бир хил бўлган лексик - синтактик тузилишдир, деб ҳисоблайди. ГС вазиятнинг тўғридан-тўғри номи: ПС (ташқи структура) эса воситали номи сифатида талқин қилинади).

ГС предикат билан бирга қуйидаги етти актантни ўз ичига олади, дейди: 1) субъект, 2) объект, 3) адресат, 4) жараённинг юзага чиқиши учун ёрдам берадиган ёки тўсқинлик қиладиган субстанция (инициатор, қурол, сабаб), 5) фазовий конкретлаштирувчи (ҳаракатнинг юзага чиқиши, ёки тугаш ўрни) қараши ёки бир қисми субъект ёки объектни ташкил қилган субстанция.

Семантик структуракинг оригинал концепцияси VI. П.Сусов томонидан илгари сурилди. Униқ қарашича, реал ҳақиқат бир неча вазиятлардан ташкил топади. Инсон онги конкрет вазиятларни акс эттиради, умумлаштиради ва уларни ситефларга бирлаштиради. Инсон онгида умумлашган вазиятга ёки унинг синфига ички тил шакллари мос қўйилади. Уни ҳосил қилиш уч босқичда бўлади; умумлашган вазиятга мувофиқ бўлган тузилишни ҳосил қилувчи реляцион босқич; реляцион структурага субъект - предикат муносабатини қўшадиган предикацион босқич, предикацион структурага темпораллик, модаллик, персоналлик ва бошқа қўшимча маъноларни юклайдиган модификацион босқич.

Реляцион структура Филлморнинг Семсини эслатган ҳолда, релятемалардан ташкил топади. Саккиз релятема фарқланади: агентив, агентив бўлмаган, пациентив, атрактив, локатив, аблатив ва инструментал.

Кўриниб турибдики, Семс мақоми ҳақида ҳозирги кунда тилшунослар ўртасида бир хиллик йўқ. Бу нарса Семс реаллигини инкор қилиш ёки уйдирмалигики тасдиқлаш натижасида эмас, балки унинг фавкулудда мураккаб тузилма эканлиги натижасидир.

И.П.Сусов гапнинг лисоний белги эканлигини эътироф этган ҳолда унинг конкрет (ёки гапнинг ташқи тузилиши) ва абстракт (гапнинг ички тузилиши) гапларга ажратади. Биринчиси иккинчисини намоён қилади. Иккинчиси ҳар

қандай конкрет гапнинг зарурий асоси ҳисобланади¹. Унинг фикрича, абстракт гап синтактик фактни хусусан, позицион тузилишни, яъни лексик бирликлар, морфологик кўрсаткичлар, интонацион элементлар билан тўлдирилмаган, конкрет гапни шакллантирувчи барча моментлар иштирок этмаган субъект ва предикат позицияларни ифодалайди. Бошқача айтганда, абстракт гап гапнинг тузилиш схемасидир. Абстракт гап синтактик наъно ифодалайди. Аксинча, конкрет гап эса юқоридаги кўрсатилган барча қўшимча моментларни акс эттириб, синтактик маъногагина эмас, балки суперсинтактик маънога ҳам эга бўлади².

Конкрет гап кўп босқичли характерга эга бўлиб, гап ҳосил қилиш (ономасиология) жараёнининг охириги, якуний босқичидир. Конкрет гап охириги ҳосила сифатида кўп босқичли барча ички тузилишларга (номинатив, реляцион ва бошқа) қарама-қарши қўйилади.

Гап ҳосил қилишнинг бошланғич нуктаси алоҳида вазиятларнинг абстракт босқичда денотатив-референционал маъно ифодаловчи мазмуний ўхшашликларни белгилашдан иборат. Шунинг учун ҳам ҳар қандай гап семантикасининг таҳлили вазият элементлари ва уларнинг акс эттириш босқичидаги муқобилларини аниқлашдан бошланиши керак.

ВАЗИЯТ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Онгнинг пайдо бўлиши нутқнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Нутқ фаолият бўлиб, у тил ёрдами билан, алоқа воситаларининг муайян системаси билан рўёбга чиқади. Онг билан нутқ ўзаро чамбарчас боғланган. Онг воқеликни акс эттиради, нутқ эса ана шу онгда акс этган воқеликни билдиради.

Тилнинг асосий бирлиги-сўзнинг маъноси предмет, ҳаракат-ҳодисаларни акс эттиради ҳамда ҳиссий ва ақлий образдан иборат бўлади. Тил ёрдамида

¹ Сусов И.П. Семантическая структура предложения. Тула.

² Сусов И.П. Ўша асар, 12-бет.

жонли мушоҳададан, ҳиссий билишдан умумлашган, мавҳум тафаккурга ўтилади.

Ўзаро муносабатда бўлган предмет, ҳодиса, хусусият, ҳаракат ва ҳоказо бирлигидан ташкил топган объектив борлиқнинг алоҳида элементлари тилнинг асосий бирликлари - сўзнинг, алоҳида элементлар ансамбли эса гапнинг денотати ҳисобланади. Гап денотати бўлган алоҳида элементлар ансамбли кўпчилик адабиётларда вазият (ситуация) термини билан номланади. Ҳар қандай вазият турли элементларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бир бутунлик - системадир. Вазият элементлари предметлар ва белгилардан иборат¹. Предметлар объектив оламдаги маълум белги хусусиятга эга бўлган мустақил моҳият - кишилиқ, ўсимликлар, ҳайвонот олами, табиат олами ва ҳ. га мансуб элементлар саналса, белгилар мустақил моҳият қаторига кирмайдиган, унинг хусусияти, ҳолати, ҳаракати, муносабатларини билдирувчи элементлар ҳисобланади.

И.П.Сусов тииларнинг мантиқ назариясига амал қилган ҳолда предметларни ноль типдаги элементлар, белгиларни эса ноль бўлмаган (биринчи, иккинчи ва ҳ.) типдаги элементларга киритади. Элементларнинг биринчи типига предмет белгилари, иккинчи типига предмет белгиларининг белгилари, учинчи типига эса предмет белгини белгисининг белгиси оид бўлади.

Англашиладики, ҳар бир вазият элементлар даражаланишидан ташкил топган.

И.П.Сусов вазиятни базис ва базис бўлмаган вазиятларга ажратади. Базис вазият бир, икки ёки учта ноль типдаги элементлардан ташкил топса, базис бўлмаган вазият ўз составида ноль типдаги элементга эга бўлмайди.

Базис вазият, ўз навбатида, имманент ва нисбнй вазиятларга бўлинади. Имманент вазият фақат бир предметдан иборат бўлади ва ўзига хос ёки

жамланган предметларни акс эттиради. Нисбий вазият эса ўзаро белгимуносабат билан боғланган икки ёки уч предметдан иборат бўлади. Ҳар қандай муносабат йўналиш хусусиятига эга: бир предметдан (бошланган предмет) иккинчи предметга (яқунловчи предметга) қаратилади. Вазият агар уч предметли бўлса, у вақтда муносабатга билвосита иштирок этадиган қўшимча предмет ҳам ажратилади. Вазият предметлари турлича вазифада келишлари мумкин: агентс, Г1ациенс (бошланғич предметлар); ўрин, қурол-восита ва бошқ.

Юқоридаги якка вазият элементлари маълум мавҳум вазият призмаси орқали тилда ўз муқобилларига эга бўлади.

РЕЛЯЦИОН СТРУКТУРА

Реляцион структура вазият элементлари билан уларнинг тил ифодалари ўртасида оралик структурадир².

Реляцион структура маълум вазиятнинг онгдаги гавдалантирувчиси саналиб, у ўз навбатида, ифодаланмиш сифатида ташқи структура - синтактик структура орқали ифодаланади. Демак, реляцион структура гапнинг ички тузилишини ташкил этади. Реляцион структура икки томонлама муносабатга киришади. У, биринчидан, вазият билан боғланган. Иккинчидан, конкрет гаплар (жумла)нинг алоҳида позицияларига бўлиниши билан муносабатда бўлади. Бошқача айтганда, реляцион структура конкрет гап синтактик шаклларнинг энг муҳим моментларини умумлашган, схематик ифодаси бўлиб, зазпаят элементлари билан конкрет гап элементлари ўртасидаги оралик звенони ташкил этади.

Реляцион структура тилдан ташқаридаги вазият тузилишини гавдалантирувчи бир бутунликдир. Унинг элементларини И.П.Сусов релятема деб номлайди. Релятема зазиятнинг алоҳида элементларини - предметлар ва белгиларни умумлашган тарзда акс эттиради. Реляцион структура ҳам худди вазият элементлари каби предмет ва белги релятемаларга ажралади. Белги

¹ Сусов И. П. Семантическая структура предложения. Тула, 1973, с. 16.

² Сусов И.П. Ўша асар, 31-бет

релятемалар ўз навбатида, турли даражаларга (рангларга) бўлинади (биринчи, иккинчи, учинчи). Предмет релятемалар ноль даражага эга. Биринчи даражали белги релятемаси бевосита предмет релятемаси билан, иккинчи даражали белги релятемаси биринчи даражали белги релятемаси билан, учинчи даражали белги релятемаси иккинчи даражали белги релятемаси билан муносабатда бўлади. Шундай қилиб, реляцион структура ҳам босқични ташкил қилади.

Реляцион структура элементлари вазият элементларининг онгдаги инъикоси бўлганидан релятема вазифаси ҳам вазият элементлари вазифасига мувофиқ белгиланади: а) бошланғич предмет релятемалари (агенс ва агенс бўлмаган); б) якунловчи предмет релятемалари (пациенс, ўрин); в) ёрдамчи предмет релятемалари (ўрин, курол-восита). Ҳаммаси бўлиб саккизта предмет релятемалар ва саккизта белги релятемалари, жами 16 та релятема ажратилади¹. И.П.Сусов реляцион структурада ядро релятемани релятор унга эргашиб келган релятемани эса релят термини билан номлайди. Релят релятор валентлигини реаллаштиради. И.П.СУСОВ таклиф этган релят-релятор структураси В.А.Богдановнинг аргумент-предикат тузилишига яқин келади. Шунинг учун ҳам реляцион структурани предикат ва унинг аргументлари асосида ҳам изоҳлаш мумкин. Демак, реляцион структура гап ҳосил қилиш жараёнини предикатив ва модификацион аспектга эга бўлмаган босқичини ифодалайди.

И.П.Распопов ҳам гапнинг кўп поғонали эканлигини тан олган ҳолда, конструктив-синтактик ва коммуникатив-синтактик сатҳларга ажратади. Қонструктив-синтактик сатҳ гапнинг зарурий қисми бўлса ҳам, лекин ҳали гап эмас. Гапнинг ўзига хос асосий белгилари коммуникатив-синтактик сатҳ бирликлари бўлган модаллик ва актуаллик конструктив-синтактик база устига қўшилгандагина уни гапга айлантиради².

Ҳозирги тилшуносликда гап орқали ифодаланган реляцион структура икки хил белгиланади. Бир ўринда ахборот структураси субъект-предикат

¹ Сусов И.П. Ўша асар, 35-бет

² Распопов И.П. Несколько замечаний о синтаксической парадигматике. –ВЯ, 1969, № 4, С. 44.

тузилма ҳолида, иккинчисида маълум муносабат билан боғланган предметлар системаси сифатида тасаввур қилинади.

Анъанага кўра, гап ҳукмнинг сўзлар воситасида ифодаланиши деб қаралади, шунинг учун синтаксис мантикий категориялар асосида ўрганилади. Ҳар қандай ҳукм субъект-предикат муносабатидан ташкил топади. Шунга мувофиқ, ҳукм ифодаланган гап мазмуни ҳам субъект-предикат структураларга ажратилади. Субъект эга ва эга гуруҳига, предикат кесим ва кесим гуруҳига тенглаштирилди: Мен + келдим; Азиз асримизнинг азиз онлари + азиз одамлардан сўрайди қадрин. Биринчи гапда субъект (эга)-мен, предикат (кесим) - келдим. Иккинчи гапда субъект - Азиз асримизнинг азиз онлари, предикат - азиз одамлардан сўрайди қадрин.

Гапда ифодаланган ахборот структурасини маълум муносабат билан боғланган предмет системаси сифатида белгилаш ҳозирги тилшуносликнинг етакчи тенденциясидир. Бунга кўра гапнинг релятив структураси (пропозицияси) предмет ва унинг предикатив белгисидан иборат бўлган система сифатида (шаҳар-катта; уй - баланд) ва маълум муносабат билан боғланган предметларни ўз ичига олган система сифатида тасаввур қилинади. Масалан, ўқувчилар дарахтларни оқладилар гапнинг релятив структураси икки предмет ва улар ўртасидаги муносабатдан иборат. Биринчи предмет - ўқувчилар, иккинчи предмет - дарахтларни, улар ўртасидаги муносабат эса оқладилар орқали ифодаланган. Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин гапининг мазмуни ўзаро сўрайди сўзи орқали муносабатга киришган уч предмет (азиз асримизнинг азиз онлари + азиз одамлардан + қадрин)ни ўз ичига олувчи системадан иборат.

Л.Теньер ҳаракат иштирокчиларини, яъни предметларни субъект ва объектларга ажратмай умумлаштирган ҳолда актантлар номи билан атади.

В.Г.Гак объектли предикат терминини киритди. Унинг фикрича, объектли предикат икки субстанция - А ва В ўртасидаги муносабатни ифодалайди¹. Бу концепцияга мувофиқ, ҳар қандай гапнинг релятив структураси предикат ва унинг актантларидан иборат. Актантлар (аргументлар) предикатнинг бўш ўринларини (валентликларини) тўлдиради. Демак, предикат актантлари унинг валентликлари билан боғлиқ. Н.И.Филичева таъкидлаганидек, валентликни ва унинг бўш ўринларини ўзида акс эттирувчи сўз ички тузилишида синтактик муносабатларнинг «скелети»ни ҳосил қилади ва бу скелет конкрет нутқий реалланувдан ташқарида ҳам ўзни кўрсатиб туриши мумкин². Шунинг учун ҳам, аввало, реляцион структура элементларининг синтагматик ва парадигматик муносабатлари ҳамда уларнинг конкрет синтактик структура орқали ифодаланиши ҳақида баҳс юритишга тўғри келади.

СИНТАГМАТИКА

Реляцион «скелет» ташқи структурада маълум конфигурацион «скелет»га, яъни маълум грамматик шаклланишга мувофиқ келади. Реляцион ва конфигурацион «скелетлар» устма-уст қўйилиб, боғланиш моделини ҳосил қилади. Боғланиш моделида ўзининг тузилиш моделига кўра асосий ва ёрдамчи аъзоси ажралади. Ҳар қандай гапнинг реляцион структураси предикат ва унинг аргументлари муносабати бирлиги сифатида талқин қилинар экан, бу тузилишнинг асосий аъзоси предикат саналади.

Предикатлар, одатда, ҳам парадигматик, ҳам синтагматик аъзоларни ўзида акс эттиради. Шу сабабли у гап ёки унинг айрим қисмларининг конструктив маркази сифатида майдонга чиқади. Аргументлар эса уларнинг фақат умумий синтагматик-семантик семаларини реаллаштиради. Бу эса предикат мавҳум семантик-синтактик синтагма асоси, аргументлар эса уларнинг семантик валентликларини конкретлаштирувчи, реаллаштирувчи эканлигини кўрсатади³. Демак, валентликнинг ташувчиси бўлган предикат гап

¹ Гак В.Г., Ройзенблит Е.Б. Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. М., 1965, С.111.

² Филичева Н.И. Синтаксические поля. М., 1977, С.11.

³ Қаранг: Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М, 1981, С. 28.

структурасини белгилайди. Ҳар қандай синтактик алоқа реаллашган валентлик сифатида қаралади¹. Кейинги йилларда валентлик назарияси ўзининг муаммолари ва терминологияси билан алоҳида тилшунослик соҳаси сифатида ажрала бошлади. «Валентлик» термини совет ва чет эл тилшунослигида бир вақтда майдонга келди? Бу термин 1948 йилда С.Д.Кацнельсон томонидан «Грамматик категориялар ҳақида» асарида қўлланилади. Сўзнинг гапда маълум тарзда реаллашиш ва бошқа сўз билан маълум алоқага киришиш хусусияти унинг синтактик валентлиги ҳисобланади². Унинг таъкидлашича, валентлик - бу худди анкетадаги каби тўлдириладиган «бўш ўринлари» мавжуд бўлган маъно хусусиятидир. Бошқача айтганда, валентлик остида сўз маъносидан англашиладиган ёки унда яширин мавжуд бўлган «бўш ўрин» ва уни гапда айрим сўзлар билан тўлдириш заруратига ишора тушунилади. Демак, валентлик - бу маълум сўзнинг бошқа сўзни ўзига бирлаштириш хусусиятидир³.

С.Д.Кацнельсон билан деярли бир вақтда, аммо ўзи мустақил равишда француз тилшуноси Л.Теньер ҳам 50-йилларнинг бошларида тобелик грамматикаси доирасида валентлик назариясини ишлаб чиқди. Л.Теньернинг бу назарияси жаҳон тилшунослигига кенг тарқалди ва янги-янги тадқиқотларнинг вужудга келишига туртки бўлди. Ҳозирги кунда валентлик масаласи билан МДХ, Германия ва бошқа бир қатор мамлакат тилшунослари шуғулланмоқдалар⁴.

Тилшунослар томонидан «валентлик» термини фақат сўзларгагина эмас, балки морфема, сўз ясашиш ва гапларга нисбатан ҳам қўлланилмоқда: морфема валентлиги («ички валентлик»), гап валентлиги ва бошқ.⁵

¹ Долинина И.Б. Системный анализ предложения (на материале английского языка). М., 1977, С. 27.

² Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. -ВЯ, 1987, № 3, С. 21; Шу муаллиф. О грамматической категории.- Вестник ЛГУ. 1948. № 2, С 132. Шу муаллиф. К понятию типов валентности. -ВЯ, 1987, № 3, С. 21.

³ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности.-ВЯ, 1987, 3, С. 21; Шу муаллиф. О грамматической категории. - Вестник ЛГУ, 1948, №2, С. 132.

⁴ Кибардина С.М. К истокам теории валентности в немецком языкознании XIX века. -В кн.: Грамматические концепции в языкознании XIX века. Л., 1985, С. 181

⁵ Қаранг: Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике.-Иностранный язык в школе. 1973., № 6; Новицкая И.М., Пашевская Т.Д. Некоторые аспекты междфразовой валентности. - Вестник ЛГУ, 1981, № 2. Вып. 1.

Л.Теньер ўзининг грамматикасида гапни тузилиш жиҳатдан таҳлил қилиш жараёнида гапнинг тузилиш асоси сифатида феълга таянди.

Феъл валентлиги назарияси ҳар қандай гап асосида феъл ётади, деган концепция натижасидир. Бунга кўра гап тузилишини предикат (кўп ҳолларда феълдан ифодаланган) белгилайди ва у ўзига мувофиқ категориал белгиларга ўрин очади. Гапнинг барча қисмлари феъл предикат муносабатига кўра унга боғлиқ (тобе) қисмларга (улар турли терминлар билан юритилади: актантлар, аргументлар, тўлдирувчилар, партнерлар, комплементлар ва бошқ.) ва эркин қисмларга (улар ҳам турлича номланади: сирконстантлар, эркин кенгайтирувчилар, ҳоллар, адъюнктлар) бўлинади.

Валентлик назарияси жаҳон тилшунослигида кенг ёйилишига қарамасдан, ҳали унинг бир қатор чекланган томонлари бор эди. Хусусан, валентликни белгилашнинг аниқ ўлчови йўқ эди. Натижада бирикма таркибидаги тобе қисмга валентлик асосида боғланганлиги ёки эркин боғланганлигини чегаралаш қийин бўлди. Кузатишлар натижасида маълум бўлдики, айрим сўзлар ўз қуршовида «очиқ ўрин»га эга бўлсалар ҳам, аммо маълум шарт-шароитларда унинг тўлдирилиши талаб этилмайди. Шунинг учун ҳам маълум ўлчов асосида облигатор ва факультатив валентликларни чегаралаш зарурияти туғилди. Натижада 60-йилларда валентлик назарияси бўйича яна кенг мунозара бошланиб кетди. Мунозара, энг аввало, валентлик назариясидаги марказий масалага - валентлик муносабатининг сатҳлари ва сатҳлараро муносабатларга қаратилди.

Валентлик назариясининг мукаммаллашишида Г.Хельбиг катта роль ўйнайди. У немис тили материаллари асосида феълнинг валентлик моделларини ишлаб чиқди ва «Немис тилидаги феъл валентликлари ва Дистрибуцияси луғати»ни тузди. Бу моделлар дастлаб фақат бир сўз туркуми - феъл асосида белгиланган бўлса, 70-йилларда валентлик моделларини фақат феъл асосидагина эмас, балки бошқа сўзлар асосида ҳам белгилаш мумкинлиги маълум бўлди.

Дастлаб валентлик назариясида валентлик табиатини турлича ҳал қиладиган икки йўналиш-шаклий ва мазмуний йўналиш ажралди. Кейинги даврларда бу икки йўналиш орасида ўзаро яқинлашиш, сўз шакли ва унинг лексик маъносининг валентликлари ўртасидаги муносабатнинг мавжудлигига эътибор берилляпти. Шундай бўлишига қарамасдан, бу муносабатнинг характери турлича баҳоланмоқда. Натижада валентликнинг кўп сатҳлилиги ҳақидаги тушунча майдонга келди. Хусусан, Г.Хельбиг мантикий-грамматик (логик), мазмуний ва синтактик валентликларга ажратади. Г.Хельбигнинг фикрига кўра, мантикий валентлик - бу тушунчалар мазмуни ўртасидаги тилдан ташқаридаги (экстралингвистик) муносабатлар; мазмуний валентлик мазмуний аъзоларнинг (семаларнинг) боғланиш имконияти; синтактик валентлик маълум тур ва соннинг маълум бир тилда фарқ қиладиган очик, позицияларининг зарурий ва қўшимча тўлдирилишидир. Г.Хельбиг валентлик сатҳларининг мустикаллигини таъкидлайди. Мантикий-семантик валентлик синтактик валентликни фақат олдиндан белгилайди, аммо ҳеч қачон уни тамоман белгиламайди¹. С.Д.Кацнельсон мазмуний валентлик (содержательная валентность) ва шаклий (формал) валентликка ажратади². Мазмуний валентлик ички-семантик планни акс эттиради ва типологик нуқтаи назардан предикат ва унинг аргументлари сифатида тавсифланадиган реляцион структурадир.

Шаклий валентлик мазмуний валентликнинг ифодаланиш шаклидир³. Шаклий валентлик маълум сўз шакли билан боғланади ва маълум бир тилнинг синтактик морфологияси элементи билан шартланади. Семантик (мазмуний) валентлик эса сўзнинг маъносига алоқадор у ва, табиийки, морфологияга ҳеч қандай тобелиги бўлмайди⁴.

¹ Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М, 1978, С 144- 145.

² Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности. -ВЯ, 1987. № 3, С. 21.

³ Кибардина С. Б. Категории субъекта и теории валентности. - Сб. Категории субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, С. 25.

⁴ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности... С 21: Ўша муаллиф. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, С. 47-88; Кибардина С.М. Основы теории валентности. Вологда, 1979. С. 5-17; Кибардина С.М. К истокам теории валентности. С. 183.

Ҳозирги кунда кўпроқ синтактик (конфигурацион) валентлик ва семантик валентлик ажратилмоқда¹. Синтактик валентлик бу маълум мустақил сўзнинг бошқа мустақил сўз билан бирика олиш имкониятидир. У маълум алоқалар структур схемаси (конфигураси)да² акс этади. Синтактик валентлик сўз маъноси билан боғланган, демак, у семантик валентлик билан чамбарчас боғлиқдир. Семантик валентлик лексемалар ўртасидаги турли синтагматик муносабатларни кўрсатади. Масалан: ўзбек тилида сайрамоқ лексемаси «қушларнинг овоз чиқариши» маъносини ифодалайди. Шунинг учун ҳам худди шу семаси билан фақат қушлар сўзи билангина боғлана олади. Аммо у иккинчи семани ҳам «тез ва кўп гапириш» семасини ҳам ифодалайди. Бу семаси билан «одам» синфига кирувчи лексемалар билан ҳам боғлана олади. Бу сайрамоқ лексемасининг семантик валентликларидир. Англашиладики, синтактик ва семантик валентлик диалектик бирликни ҳосил қилади ва ўзаро бир-бирига ўтиши мумкин¹.

Сўзлар валентлиги ва бўш ўрин билан ички тузилишида синтактик муносабатларнинг «скелетини» ташкил этади. Унинг нутқда реаллашиш натижасида конфигурацион «скелет» қўшилади. Реляцион ва конфигурацион «скелет» қўшилиб сўз бирикмаси моделини ҳосил қилади. Сўз бирикмаси модели икки томонлама хусусиятга эга бўлиб, бир томондан, синтактик шаклга (конфигурация, структур схемага) ҳамда умумлашган синтактик маънога (синтактик муносабатлар конфигурациясидан ифодаланувчи) эга. Сўз бирикмаси доирасида бош (ядро) ва эргаш аъзо (адъюнкт), ёки аъзолар ажратилади. Бош аъзонинг морфологик шаклланиши бу бирикманинг ички тузилиши учун қимматга эга эмас (қаратқич-қаралмиш муносабати бундан мустасно). У бутун гап составига қўшилганда бошқа қисмга эргаш позицияда келиб, бошқача қимматга эга бўлади. Аксинча, ёрдамчи аъзонинг бошқача морфологик шаклланиши бирикма ички тузилиши учун муҳимдир. У ҳам бош

¹ Ўзбек тилида нутқ феълларининг семантик валентлиги алоҳида текшириш объекти бўлди. Қаранг: Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент, 1977; Валентлик классификацияси ҳақида, қаранг: Мухин А.М. Валентность и сочетаемость глаголов, -ВЯ, 1987, № 6, С. 52.

² Филичева Н.И. Синтаксическая поля. М., 1977, С. 8-9.

аъзога синтактик тобеликни, ҳам тобе қисмни бош қисмга нисбатан синтактик вазифасини белгилайди. Эргаш қисм бирикма структурасида маълум синтактик вазифада келган сўзнинг маълум грамматик шакл, яъни сўзнинг синтактик шакли сифатида иштирок этади². Гапнинг семантик ва структур маркази предикат бўлганлиги туфайли, аввало предикат ҳақида тўхталишга тўғри келади.

ПРЕДИКАТ

Предикат ҳам семантик, ҳам мантикий, ҳам грамматик тушунчадир. Семантик тушунча сифатида предикат - ҳар қандай синтактик қурилманинг номинатив асоси. Грамматик тушунча сифатида предикат ўзи бошқариб келаётган синтактик элементларнинг маркази. Мантикий тушунча сифатида фикрнинг субъект белгисини билдирувчи қисми. Гапларнинг пропозитив структурасини предикат ва унинг аргументлари (семантик актантлари)дан ташкил топган предикат ифода сифатида моделлаштириш кўпроқ одат тусига кириб бормоқда³. Демак, предикат ва унинг аргументлари (унга эргашиб келувчи синтактик элементлар) бирлиги предикат ифодани (ПИ) ташкил этади. Яъни $ПИ = + P4-A$. Ҳар қандай предикат ифодани шакллантиришда хизмат қиладиган марказий элемент предикатдир. Предикат ифодалар миқдори предикатга қараб белгиданади. Маълум синтактик бутунлик таркибида қанча предикат бўлса, у шунча предикат ифодадан иборат бўлади. Предикат ифода гап учун асос ролини ўйнаса ҳам, яъни ҳар қандай гап предикат ифодадан ташкил топса ҳам, аммо ҳар қандай предикат ифода гап бўла бермайди. ПИ гап бўлиб шакллана олиши учун у гапнинг энг муҳим грамматик-семантик белгисига - предикативликка эга бўлиши керак. Предикат предикативлик билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар қандай предикативлик предикат асосида шаклланади. Предикативлик шакллари предикатга қўшилади. Шунинг учун ҳам

¹ Ўша асар, 7-бет.

² Филичева Н.И. Синтаксические поля. М., 1977, С. 7.

³ Қаранг: Категория глагола и структура предложения. Л., 1983, С 13.

предикативликни ўзида акс эттирган ҳар қандай предикатнинг ўзи энг кичик гап ҳисобланади.

Демак, предикат пропозициив структуранинг марказий элементиدير. Шундай бўлишига қарамасдан тилшуносликда предикат мақоми масаласида бир хиллик йўқ. Жуда кўп адабиётларда предикат феълга нисбат берилади, Унинг эквиваленти сифатида талкин қилинади. Масалан, Ю.С.Степанов фикрига кўра, феъл - бу предикатдир. Феъл луғатнинг мураккаб (комплекс) бирлиги бўлиб, биринчидан, айрим предикатни, иккинчидан, гап таркибида шу предикатга кирувчи отнинг айрим мазмуний белгиларини ифодалайди¹.

В.Б.Касевич ва В.С.Храковскийлар ҳам предикатга худди шундай муносабатда бўладилар. Хусусан, улар предикат актаплари (ПА) ҳақида фикр юритиб, улар асосан феъллар, феълли оборотлар орқали ифодаланишини айтадилар². Муаллифлар феълга қарам бўлган, унинг мажбурий валентлигини тўлдирувчи синтактик қурилманинг элементини синтактик актантлар ҳисоблайдилар ва уни феълнинг мазмуний валентлиги билан боғланмаган сирконстантларга қарама-қарши кўядилар. Айрим лингвистлар предикат термини остида фақат феълни эмас, балки кенг маънода отларни ҳам бирлаштирадилар. Предикатларни мустақил ва ёрдамчи предикатларга бўладилар. Биринчи типдаги предикатларга феъл, сифат, равиш, ҳолат билдирувчи сўзлар ва мавҳум отлар киритилади. Иккинчи типдаги предикатларга эса айрим кўмакчилар. боғловчилар, пропозиционал боғламалар, кванторлар, грамматик категориялар мансуб эканлигини кўрсатадилар³. Ҳамма предикатларнинг умумийроқ оппозицияси статиклик - динамиклик фарқловчи белгисига кўра икки катта гуруҳга ажратилиши жуда кўп адабиётларда тан олинади⁴. Рус грамматикаларида юқоридаги оппозиция энг умумий фарқловчи белги сифатида қаралиб, предикатларнинг феъл ва феъл бўлмаган сўзлар

¹ Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. М., 1981, С. 115.

² Степаов Ю.С. Ўша асар, 114-бет: Категории глагола и структура предложения. С 5.

³ Вейнрейх У. О семантической структуре языка. - В сб. Новое в лингвистике. М., 1970. Вып. 5. С, 172-189; Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. ГУ, С 83-142; Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., 87. С. 36.

⁴ Семантические типы предикатов. М., 1982, С. 12.

орқали ифодаланишига асос бўлади. Кўриниб турибдики, предикатлар пропозициянинг марказий элементи (предикат ва унинг аргументлари моделида бўлганда) ёки шу пропозициянинг ўзидир (ноль валентли предикат моделида бўлганида). Предикатлар феъллар ва феъл бўлмаган (кенг маънода отлар, ёки белги билдирувчи сўзлар) сўз шакллари орқали ифодаланади. Шунинг учун ҳам у, аввало феъл предикатлар ва от предикатларга бўлинади.

Юқорида айтилганидек, феъллар гапда доимо предикат бўлиб келади. Пропозициянинг бирламчи ифодаловчиси бўлган, грамматик тўла шаклланган феъл асосан гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазифа бажаради: 1) гап элементларини ташкил этиш (боғлаш), 2) гапни гап қилиб шакллантириш. Э.Бенвенист феълнинг гап таркибидаги биринчи вазифасини алоқа вазифаси, иккинчисини эса тасдиқ вазифаси, деб атайди¹. Феълнинг гапда доимо предикат вазифасида келганлиги учун феъл предикатларни белгилаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Аммо от доимо предикат вазифасида кела бермайди. Отлар икки хил вазифада - предикат ва предикат (аргумент) белгилар сифатида келиши мумкин. Шунинг учун ҳам қуйида кўпроқ от предикатларга эътиборни қаратамиз.

В.В.Богданов предикат ва нопредикат белгилар ўртасидаги фарқ бутун тил системасига таъсир этишини ҳамда бу фарқ объектив борлиқ антологияси билан боғлиқ эканлигини, шунинг учун ҳам у фақат лингвистик аҳамиятгина эмас, балки мантиқий ва умумфалсафий аҳамият ҳам касб этишини баён қилади².

Ҳозирги фалсафий объектив борлиқнинг икки концепцияси кенг тармоқ отди. Улардан бири австрия файласуф неопозитивисти Л.Витгенштейн номи билан боғлиқдир. Бу концепциянинг моҳияти шундан иборатки, объектив дунё моддий йиғинди сифатида эмас, балки фактлар йиғиндиси сифатида қаралади. Жумладан, Л. Витгенштейннинг «Мантиқий — фалсафий трактат» асарида «1.

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика, М., 1974, С. 170.

² Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Изд. ЛГУ, С. 26.

1. Дунё нарсалар йиғиндиси эмас, балки фактлар йиғиндисидир», «1. 2. Дунё фактларга ажралади», — деган тезис баён қилинади¹.

Барча фактларни у элементар ва мураккаб ёки молекуляр фактларга бўлади. Элементар факт, унинг фикрича, объектлар (нарсалар, предметлар) боғланишидир. Масалан, «Сукрот доно бўлгани», «Сукрот афиналик бўлган» ва бошқа гапларнинг ҳар қайсиси биттадан элементар фактни ифодалайди. Элементар фактлар молекуляр факт учун асос бўлиб хизмат қилади. Масалан юқоридаги ҳар қайси элементар фактни ифодалаган гаплар молекуляр фактни ифодаловчи Сукрот, доно, афиналик бўлган гапнинг қисмлари ҳисобланади.

Совет фалсафий адабиётларида Л.Витгенштейннинг дунёнинг бундай фактологик концепциясини қаттиқ танқид қилган ҳолда, А.И.Уемовнинг «наrsa, хусусият ва муносабат» концепцияси кенг ўрин олди. Бу концепцияга кўра, объектив борлиқнинг асосий категориялари наrsa, хусусият ва муносабат ҳисобланади. Фақат нарсаларгина эмас, балки хусусият ва муносабатлар ҳам объектив мавжуддир. Бу категориялар ичида марказий ва энг асосий категория «наrsa»дир. Чунки хусусият ва муносабатга нисбатан наrsa кўпроқ нисбий мустақилликка эга.

Л.Витгенштейн ҳам нарсанинг объектив мавжудлигини инкор этмайди. Аммо у фактни нарсадан устун кўяди. А.И.Уемов фикрича эса, хусусият, муносабат ҳамда улар асосида шаклланадиган факт ҳам наrsaга нисбатан иккиламчидир. Дарҳақиқат, факт - бу нарсанинг хусусият ва муносабати билан кўринишидир. Аммо ҳар қандай хусусият ва муносабат наrsaга нисбатан иккиламчидир, нарсанинг белгиларидир. Белги ҳақида гапириш учун, аввало, бу белгига эга бўлган наrsa мавжуд бўлиши керак.

Реал борлиқ тафаккурда, демакки, мантикий категорияларда ва тилда ўз аксини топади. Л.Витгенштейн шу муносабат билан мантикий образлар ёки пропозициялар ҳақида фикр юритади. Гапни пропозитив (пропозиционал) белги деб ҳисоблайди. У кичик фактларни ифодаловчи гапларни «элементар

¹ Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. М., 1958. С. 31.

гаплар» дейди. Унинг фикрича, элементар гаплар ўзаро пропозиционал боғламалар воситасида боғланиб молекуляр фактларни ифодаловчи комплекс гапларга айланиши мумкин.

А.И.Уемов концепциясида нарсага субъект; хусусият ва муносабатга эса предикат мувофиқ келади. В.В.Богданов А.И.Уемов концепциясига қўшилган ҳолда, ҳар қандай элементар гапда икки хил от (имена); маълум бир отнинг хусусиятини ёки бошқа отлар ўртасидаги муносабатларни ифодаловчи отлар ҳамда ўзаро боғланаётган отларнинг ўзи мавжудлигини таъкидлайди.

Улардан биринчисини предикат белгилар, иккинчисини нопредикат белгилар, деб ҳисоблайди. Нопредикат белгилар предикат белгининг аргументлари ҳисобланади.

Ю.С.Степанов шунинг учун «предикатлар — бу алоҳида семантик моҳият бўлиб, унинг категоризацияси борлиқнинг объектив ҳодисаларининг умумлашмасини кўрсатади»¹, - дейди.

Тилшунослар томонидан жуда кўп таъкидланганидек, лингвистикада шу вақтга қадар предикатларнинг фарқловчи маъно қисмларининг аниқ миқдорида асосланган, кўпчилик томонидан эътироф этилган семантик таснифи мавжуд эмас². Ўтган ўн йилликда худди шундай таснифни яратиш йўлида қадам қўйилди. Г.Б.Алисованинг кўрсатилган асари ҳам худди шундай уринишлардан биридир. Айниқса, кейинги йилларда предикат таснифига бағишланган бир қатор асарлар майдонга келди³.

Предикатлар таснифи юзасидан қилинган дастлабки тадқиқотлар орасида Л.В.Шчербанинг ишлари алоҳида ўрин эгаллайди. У рус тилидаги предикатларни учга: 1) ҳаракат, 2) ҳолат ва 3) хусусият маъноли предикатларга ажратади.

¹ Степанов Ю.С. К универсальной классификации предикатов. - Известия. АН СССР. Серия Литературы и языка, 1980, Т. 39, № 4, С. 312; Яна қаранг: Семантические типы предикатов. М., 1982, С. 8.

² Алисова Г.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка, М., 1971, С. 10; Семантические типы предикатов. М., 1982, С. 7.

³ Семантические типы предикатов...; Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. М., 1981; Артунова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение. Бытийный тип. М., 1983; Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982, С. 168 и т. д.

Л.В.Шчербанинг предикатлар ҳақидаги гоёси рус тилшунослигида кенг ўрин олди. Хусусан, В.В.Виноградов томонидан янада ривожлантирилди. Б.А.Ильин эса унинг фикрларини инглиз тили материалларига тадбик этди.

Предикатлар таснифида кўпинча «активлик» - «демиактивлик» белгисига ҳам эътибор берилди. Аммо бу белги тилшунослар ўртасида бир хил тушунилмайди. Хусусан, П.Валезио ушбу оппозицияни даража (нисбат) оппозицияси билан тенглаштиради. Ўзбек тилида ҳам «у ёзди», «у ўқияпти» билан «ўт ёнди», «қор ялтирайди» гапларидаги предикатлар «активлик - демитативлик» белгисига кўра оппозицияга киришади.

Гапнинг маъно типлари ҳам предикатга қараб белгиланади. Чунки гап объектив борлиқ ҳодиеалари ўртасидаги категориал алоқаларни акс эттириб, унинг умумлашган маънолари (маъно типлари) энг аввало предикатнинг категориал-грамматик характерида намоён бўлади¹.

Предикатлар таснифига таянган ҳолда гапнинг ҳам қуйидаги асосий мазмуний-грамматик моделларини ва умумлашган маъноларини белгилаш мумкин.

Предикат отларнинг характерли хусусиятлари, уларнинг семантик таснифи, от асосли гаплар таснифидаги роли ҳам тилшуносликда яхши ўрганилмаган.

Рус тилшунослигида Н.Д.Артунова ва Е.Н.Ширяевлар рус тилидаги мавжудликни ифодадовчи гапларни тадқиқ қилиш жараёнида, бу гапларнинг структур маркази бўлган предикат отларни мазмуний гуруҳларга ажратади².

Ўзбек тилидаги от асосли гаплар ҳам махсус тадқиқот объекти бўлганича йўқ. Бундай гапларни чуқур ўрганиш ва бу гапларнинг семантик-грамматик маркази бўлган предикат - отларни таснифлаш ўзбек тилшунослигининг навбатдаги вазифасидир.

¹ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты..., С. 168.

² Артунова Н.Д., Е.Н. Ширяев. Русское предложение

Субъект				
Шахс	Предмет	Феъл	Равиш	
Акам		ишляпти		
	дастгоҳ			
Акамда		ишляпти		

Биз ўзбек тилидаги предикат отларни қуйидаги маъно турларига ажратамиз: характерловчи, таснифловчи, муносабат, замон, ўрин ва миқдор предикатлар.

Характерловчи предикатлар. Бу предикат предметга хос доимий белгини кўрсатади: Аҳмад - ёлғончи (аълочи, ботир, содда ва бошқ.)

Таснифловчи предикатлар. Бундай предикат вазифасида конкрет отлар келади. Конкрет отлар предикат позициясида қўлланиб, бу предикатни маълум синфга мансублигини кўрсатади: Кит - сут эмизувчи. Бу гул - атиргул ва бошқ.

Муносабат предикатлар. Бундай предикатлар предикат ифодалаган объектнинг бошқа объектга муносабатини ифодалайди: Салим ака - Қаримнинг отаси. У менинг укам.

Ўрин предикатлар. Предмет ва унинг жойлашган ўрни ўртасидаги муносабатни билдиради: Укам мактабда. Ҳаёлим сенда.

Замон предикатлар. Предмет ва унинг мавлжудлик вақти ўртасидаги муносабатни кўрсатади: Мажлис - бугун, Кино - соат тўртда ва бошқ.

Миқдор предикатлар. Предмет ва унинг миқдори ўртасидаги муносабатни кўрсатади: Фарзанддан бешта, сув кўп ва бошқ. Предикатларнинг бундай мазмуний типлари от асосли гапларнинг мазмуний таснифи учун ҳам таянч

ролини ўйнайди: мавжудлик билдирувчи (экзистенционал) гаплар; характерловчи гаплар; тенглаштирувчи гаплар ва бошқ.

ФЕЪЛ ПРЕДИКАТЛАР

Феълнинг лексик маъноси маълум лексик-семантик типнинг вакили бўлиб, у ўзида маълум от категорияси билан бирлашишга хосланган категориал белгини ҳам акс эттиради¹. Шу билан бирга феъллар ўз ичида маълум маъно асосида бирлашган мазмуний майдонларни ҳам ҳосил қилади. Шундай қилиб, феъл гапнинг ҳам мазмуний, ҳам грамматик марказини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам у фақат лексик, морфологик жиҳатдангина эмас, синтактик нуқтаи назардан ҳам эътибор марказида туради. С.Д.Кацнельсоннинг таъкидлашича, маъно планида феъл предикатлар оддий лексик маънога нисбатан кенгрокдир. Феъл предикатлар маълум лексик маънони ифодалаш билан бир қаторда, у ўзида бўлажак гап макетини ҳам акс эттиради. Феъл предикатлар маълум «бўш ўрин»ларга эга бўлиши билан бирга, ўзи ҳам мазмуний жиҳатдан маълум мазмуний парадигмага мансуб бўлади.

Ҳозирги тилшуносликда феълларнинг ҳамма эътироф этган мазмуний таснифи мавжуд эмас. Турли принципга кўра турлича тасниф қилинади (денотатив, парадигматик ва синтагматик аспектда).

Парадигматик нуқтаи назардан, феъл инвариант маънога кўра тасниф қилинади. Бунга мувсфиқ ҳаракат (фаолият), ҳолат, хусусият, муносабат феълларига ажратилади². Феъл предикатларнинг бу семантик майдонлари ўз ичида яна микромайдонларни ташкил қилади. Хусусан, фаолият феълларини, ўз навбатида, руҳий фаолият, нутқий фаолият, меҳнат фаолияти ва бошқа микромайдонларга бўлиш мумкин. Руҳий фаолият феълларини, ўз навбатида, янада кичикроқ микромайдонларга бўлиш мумкин: 1) сезиш (ҳис қилиш) феъллари (сезмоқ, ҳис қилмоқ); 2) хоҳиш феъллари (истамоқ, хоҳламоқ); 3) идрок қилиш феъллари: а) умумий идрок (англамоқ, билмоқ); б) кўриш идроки

¹ Кибардина С.Б. Категории субъекта и объекта и теории валентности. - Сб. Категории субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, С. 30.

² Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения; Чаиф У.Л. Значение и структура языка. М., 1979, С. 116-120; Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов. - В кн. Проблемы структурной лингвистики М., 1973, С. 373-390.

(кўрмоқ, кўр бўлмоқ); в) эшитиш идроки (эшитмоқ, кар бўлмоқ, қулоғи оғир бўлмоқ); г) ҳидлаш феъллари (сезмоқ, сийпаламоқ); 4) эътибор феъллари (эътибор қилмоқ, эътибор билан эшитмоқ);

5) эмоционал кечинма феъллари (тўймоқ);

6) эмоционал муносабат феъллари (севмоқ, ҳурмат қилмоқ, ёқмоқ);

7) фикрлаш феъллари (фикрламоқ, ўйламоқ, тасаввур қилмоқ, тахмин қилмоқ, янглишмоқ, хато қилмоқ);

8) сезиш феъллари (билмоқ, ўзлаштирмоқ, эгалламоқ);

9) хотира феъллари (эслатмоқ, эсдан чиқармоқ).

И.Қўчқортоев ўзбек тили нутқ феълларини қуйидаги тўққиз гуруҳга тасниф қилади¹.

1) демоқ феъли;

2) гапириш феъллари (гапирмоқ, баён қилмоқ, ҳикоя қилмоқ, лоф урмоқ);

3) хабар феъллари (айтмоқ, билдирмоқ, маълум қилмоқ);

4) нутқнинг талаффуз характери (бақирмоқ, бобилламоқ, гангимок, бидирламоқ, чивирламоқ,);

5) нутқий симметрик феъллар (чақчақлашмоқ, гаплашмоқ, суҳбатлашмоқ, дардлашмоқ);

6) нутқий контакт феъллари (сўрамоқ, суриштирмоқ, эътироз билдирмоқ, инкор қилмоқ);

7) нутқий баҳо феъллари (мақтамоқ, ёмонламоқ);

8) нутқий даъват феъллари (ундамоқ, даъват этмоқ, тарғиб қилмоқ);

9) жим бўлиш феъллари (индамаслик, сукут қилмоқ, тек турмоқ).

Бир семантик майдонга мансуб бўлган предикатлар ўзаро валентлик нуқтаи назардан фарқ қилиши мумкин. Масалан, сўрамоқ, суриштирмоқ, эътироз билдирмоқ инкор қилмоқ феъллари валентлик белгисига кўра ўзаро фарқланади. Сўрамоқ, суршитирмоқ феъллари икки валентликка - субъект ва объект валентликларга эга бўлиб, уларнинг биринчисини бош ва иккинчисини

¹ Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке. Ташкент, 1977, С. 9-11.

тушум келишигида келишини тақозо этса: сўради, суриштирди, эътироз билдирмоқ, изҳор қилмоқ феъллари ҳам икки валентли бўлишига қарамай, аргументлардан бирини бош ва иккинчисини жўналиш келишигида келишини талаб қилади (Лолага эътироз билдирди).

АРГУМЕНТЛАР

Пропозитив структуранинг асосий узвлари предикат ва унинг аргументлари саналади. Бу узвларнинг ҳар қайсиси ўзларига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Предикат семемасининг характерли хусусияти Маълум миқдордаги аргумент семемалар билан боғланиш имкониятига эга бўлишидир. Бу имконият уларнинг семантик валентлиги ёки «ўринлари» саналади. Предикатлар бундай хусусиятига кўра ноль ўринли (валентли), бир ўринли (валентли) ва кўп ўринли (валентли) турларга бўлинади. Ноль ўринли предикатлар табиатнинг фазовий ҳолатини тавсифлайди. Бир валентли предикатлар ҳаракат, ҳолат хусусиятларни ифодалаши мумкин. Лекин улар муносабатни ифодамай олмайдди. Кўп валентли предикатлар эса юқоридаги предикатлардан фарқли равишда муносабатни ҳам ифодамай олади¹.

Аргументлар предикатларнинг бўш ўринларини тўлдириб келади. Предикат ва унинг аргументлари муносабати синтактик моделларни вужудга келтиради. Синтактик моделлар маълум синтактик маъно асосида маълум синтактик майдонни ҳосил қилади. Синтактик майдон термини остида объектив реаллик муносабатларини умумлашган тарзда акс эттирувчи синтактик маънолар яқинлиги асосида синтактик моделларнинг гуруҳланишини тушунамиз². Майдон ўзаро синтактик муносабатдаги тобе қисмнинг ҳоким қисмга нисбатан позициясига кўра белгиланади. Гапнинг мазмуний ва тузилиш маркази предикат бўлганлигидан майдон ҳам предикат ва унинг аргументлари асосида белгиланади.

¹ Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. ЛГУ, 1972, С. 51.

² Қаранг: Филичева Н.И. Синтаксические поля. М., 1977, С. 7.

БИР ПРЕДИКАТЛИ ҚУРИЛМАЛАР

Аргумент позициясида нопредикат белгилар келган синтактик қурилмалар бир предикатли қурилмалар саналади.

Аргумент позициясида келган нопредикат белгилар турли мазмуний вазифаларни бажаради ва шунга мувофиқ аргумент-предикат муносабатлари турли мазмуний майдонларни ҳосил қилади. Бу майдонлар (макромайдонлар) бир бутун сифатида ўз ичида маълум микромайдонларга бўлиниши мумкин.

СУБЪЕКТЛИЛИК МИКРОМАЙДОНИ

Лингвистик назарияларнинг ривожланиш жараёни билан субъект тушунчаси энг тортишувли масалалардан бирига айланиб қолди¹.

Тилшуносликнинг ҳозирги даврида субъект тушунчаси синтаксис ва семантиканинг ўзаро муносабатини ўрганиш нуқтаи назаридан кўпроқ эътиборни жалб этмоқда. Грамматик эга (синтактик структура бирлиги) кўпинча семантик субъект (семантик структура бирлиги) билан мос келмаслиги мумкин. Бу номувофиқлик икки структура элементларини алоҳида-алоҳида ўрганишга асос бўлди. Бундай ёндашиш таҳлил нуқтаи назаридан, дарҳақиқат, ўзини оқлайди. Аммо алоқа-аралашув жараёнида гап бир бутун структура сифатида функциялашади. Бу эса лингвистлар олдида гап қисмлари ролларига фақат аналитик характеристикагипа эмас, балки синтактик характеристика ҳам бериш вазифасиви юклайди². Шунга мувофиқ, семантик-синтактик субъект категориясини гапнинг бир бутун тузилишида аниқлаш масаласини қўйишга зарурат пишиб етди, дейди. Г.А.Золотова. Аммо Д.Д.Воронина Г.А.Золотоваии гапнинг семантик структурасидаги субъект мақомини аниқ тасаввур этмасликда айблайди.

Ҳар икки муаллиф ҳам субъектни гап семантик тузилишининг энг муҳим категорияси, предикатив белгининг ташувчиси (фақат предикатив белгини, чунки худди шу белги субъект ҳақида тасаввур уйғотади) ҳисоблайдилар. Гап

¹ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты..., С. 133.

² Золотова Г.А. Ўша асар, 133-бет.

субъект-предикат тузилишининг субстанционал қисмидир. Субъектнинг субстанционаллиги унинг предмет маъносини от билан ифодаланишини тақозо этади.

Мавжуд грамматик адабиётларда субъект термини хилма-хил талқин этилади. Бу ўринда бу термин остида эга, бошқасида ҳаракат қилувчи (деятель), яна бошқасида белгини яратувчи (производитель признака) маънолари тушунилади. Булар ичида субъект билан эгани тенглаштириш энг кўп учрайди. Эгани субъект тушунчаси орқали белгилаш фақат норматив грамматикалардагина эмас, балки махсус тадқиқотларда ҳам жуда кўп тарқалган¹. Хусусан, академик И.И.Мешчанинов эгани шундай таърифлайди: «...субъектни ифодаловчи алоҳида гап бўлаги эга дейилади»². А.И.Смиринцкий ҳам субъект гапда эга орқали ифодаланишини, ўз навбатида, эга субъектни ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмаси эканлигини кўрсатади.

Айрим адабиётларда субъект гапнинг эгаси ёки тўлдирувчисига мос келишига кўра, гаплар иккига - актив ва пассив қурилмаларга бўлинади. Актив қурилмаларда эга субъектни ифодалаши, пассив қурилмаларда эса тўлдирувчи субъектни (агенсни) ифодалаши кўрсатилади. Шу билан бирга субъект термини остида ранг-баранг тушунчалар бирлаштирилади: ҳаракатни ҳосил қилувчи, белги эгаси, ҳолат эгаси ва бошқ.

Субъект предикат билан диалектик боғланган³. Чунки у предикат ифодалаган белгининг эгаси, предикат эса субъект белгисини билдиради. Аммо предикат марказий элемент (семантик марказ) бўлиб, субъектни ҳам кўрсатиб туради⁴.

Предикат грамматик жиҳатдан фақат кесим позициясида келмаганидек, субъект ҳам фақат эга позициясида келмайди. У турли келишик шаклларидаги отлар билан ифодаланиб, турли синтактик. позицияда келиши мумкин. Шундай

¹ Аристова Е.Б. Категория субъекта агентивные синтаксемы в современном английском языке. -Сб. Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982, С. 45.

² Мешанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л, 1978, С. 207.

³ Кокорина С.И. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в современном русском языке. М., 1979, С 11.

⁴ Воронина Д.Д. Типы агенса и значения определенности неопределенности и обобщенности. ФН, 1975, № 4, С. 74.

бўлишига қарамасдан, ўзбек тилшунослигидаги синтаксисга бағишланган ишларда субъект ва эга тушунчаларини аралаштириш ҳоллари учрайди. Хусусан, ўзбек тилидаги курсимизда ҳамма миллатдан бор типдаги мисолларда чиқиш келишигидаги «миллатдан» бўлаги «бор» сўзидан (предикатдан) англашилган белгининг ташувчиси бўлганлиги учун эга бўлади, дейилади.

Семантик субъект ва предикат тушунчалари мантикий субъект ва предикат тушунчаларидан ҳам фарқ қилади. Мантикий ҳукм грамматик гап орқали реаллашади. Демак, ҳукм ва гап ўзаро диалектик бирликни ташкил этади. Одатда ҳар бир ҳукмда уч асосий элемент: субъект, предикат ва боғловчи мавжуд бўлади. Мантиқда ҳукмнинг биринчи тушунчасини ҳукмнинг мантикий эгаси, иккинчи тушунчасини-мантикий кесими ва булар орасидаги муносабатни вужудга келтирувчи ҳукм элементини ҳукм боғловчиси дейилади. Ҳукмнинг умумий схемаси $C + П$ дир. Бунда C - субъект, $П$ - предикат, «-!-» эса субъектнинг предикат билан муносабатини кўрсатувчи боғловчидир. Масалан: Меҳнат унумдорлигининг ошиши маҳсулот таннархини камайтиради гапи орқали англашилган ҳукм структурасида меҳнат унумдорлигининг ошиши - C , маҳсулот таннархини камайтиради - $П$ ва C билан $П$ орасидаги муносабат боғловчидир. Гапнинг мантикий тузилиши фақат шу уч элемент билан чекланади.

Гапнинг семантик тузилишида эса субъект ва предикатлардан ташқари вазиятнинг бошқа элементлари ҳам қатнашади. Масалан: юқоридаги гапда семантик жиҳатдан икки пропозиция ифодаланган бўлиб, у қуйидаги семантик бирликлардан иборат: меҳнат унумдорлиги - субъект, ошиши - предикат (биринчи пропозиция); маҳсулот таннархи - субъект, камаяди - предикат, -тир - каузатор (иккинчи пропозиция). Кўриниб турибдики, мантикий субъект ва предикат тушунчалари билан семантик субъект ва предикат тушунчалари ўзаро боғланган бўлсалар ҳам, аммо бир-бирига тенг ҳодисалар эмас.

Шу билан бирга, мантикий субъект - предикат тушунчалари ўзаро нисбий боғлангандир. Агар бу икки тушунчалар якка ҳолатда олинадиган бўлса, ҳукм ифодалай олмайди. Масалан: якка олинган «кино» тушунчаси субъект ҳукм, «санъат» тушунчаси предикат ҳукм бўла олмайди. Агар биз «кино санъатдир» десак, бунда икки тушунчанинг ўзаро диалектик муносабати маълум бир ҳукмни ташкил этади, яъни бунда «кино» ҳукмининг субъект элементи, «санъат» унинг предикат элементига айланади¹. Аммо гапнинг семантик тузилишида фақат предикатнинг ўзи маълум пропозицияни ифодалаб, у субъектни ҳам кўрсатиб туриши мумкин.

Юқорида субъект жуда умумий тушунча эканлиги, унинг жуда кўп ва хилма-хил вазият элементларини ўз ичига бирлаштириши айтиб ўтилди. Аммо лингвистик адабиётларда субъектнинг маънолар системаси турлича талқин қилинади². Мавжуд фикрларни эътиборга олиб, субъектнинг қуйидаги маъноларини ажратамиз: 1. Ҳаракат субъекти. Масалан: Уста ишляпти.

2. Ҳолат субъекти. Масалан: Бола ухляпти: Синглимда грип, Ўзгаларга роҳат, менга азоб.

3. Белги ташувчи субъект. Масалан: Отам сахий: Заводга - эллик йил: Сенда шафқат йўқ.

4. Миқдорий аниқловчи субъект. Масалан: Сув - тиззадан: болалардан тўртта.

5. Эгалик субъекти. Масалан: У боққа эгалик қилади: Боғ унга қарашли: Унда орден.

6. Мавжудлик субъекти. Масалан: Ҳалима иштирок этапти: Қитоблар жавонда.

7. Тематик субъект. Масалан: Бизга ўнгидан келди.

8. Қиёсланувчи субъект. Масалан: Волга Дондан узунроқ: Акаси укасидан эслироқ. Бундай конструкциялар минимум уч компонентли бўлади.

¹ Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Логика. Тошкент, 1984, 131-бет.

² Воронина Д.Д. Ўша асар. 75-бет; Золотова Г.А. Ўша асар. 137-138-бетлар

9. Тўдалик субъекти. Бундай вақтда предикат предмет турини (классларини) ифодаловчи отдан ифодаланади. Масалан: Акам - денгизчи: Бўри - ваҳший (яъниг бўри ваҳшийлар синфига киради).

10. Функциялашаётган субъект. Бундай конструкцияларда феъл орқали ифодаланган предикат. Субъектдан англашилган предикат функциялашишини ёки функциялашиш имкониятини билдиради. Масалан: Соат юряпти: станок ишляяпти: лампа ёнаяпти ва бошқ.

Н.Идрок қилувчи субъект. Предикат идрок қилувчи феъллардан ифодаланади. Масалан: Овчи шовқин эшитди. У гул ҳидидан маст бўлди.

12. Баҳолаш ёки эмоционал муносабатдаги субъект. Биз Ватанимизни севамиз: Қаримга ҳамма ёқади.

13. Қариндошлик ёки социал муносабатдаги субъект. Масалан: У менинг акам, Карим унга бошлиқ.

14. Ўрин билдирувчи субъект. Масалан: Ташқарида иссиқ. Субъектнинг юқоридаги маънолар системаси шуни кўрсатадики, субъект тушунчаси ҳаракатни юзага чиқарувчи (агенс) тушунчасидан жуда кенгдир. Агентлик унинг маъно системасидан биттасидир.

СОДДА ГАПНИНГ ПРЕДИКАТ ХАРАКТЕРИГА КЎРА ТИПЛАРИ

Ҳар қандай гапнинг семантик ҳамда уюштирувчи маркази предикат саналар экан, гапнинг бутун характеристикаси предикат асосида изоҳланиши лозим бўлади.

Бу нуқтаи назардан, поедикат характериға кўра, гапларни феъл асосли гаплар ва от асосли гапларға бўлиши мақсадға мувофиқдир.

ФЕЪЛ АСОСЛИ ГАПЛАР

Феъл асосли гаплар туркий тилларда от асосли гапларға нисбатан кенгрок тарқалган. Чунки феъл предикатликни ифодалаш учун кўпроқ хослангандир.

Пропозициянинг бирламчи ифодаси бўлган грамматик тўла шаклланган феъл асосли гапларда феълдан ифодаланган синтаксема икки хил вазиға бажаради: 1) гап элементларини ташкил этиш (боғлаш), 2) гапни гап қилиб

шакллантириш¹. Биринчи вазифаси феъл синтаксемаларнинг «бўш ўринлари»ни тўлдириш (валентлиги) асосида, иккинчи вазифаси эса предикатив шакл орқали реаллашади.

Феъл синтаксемаларнинг семантик ва синтактик валентликлари ҳали ҳеч қайси бир тилда тўлиқ аниқланмаган. Ю.Д.Апресян 25 та семантик валентлик рўйхатини тавсия этади². И.Қўчқортоев ўзбек тилида нутқ феълларининг валент таҳлилига бағишланган ишида нутқ феълларининг 6 та семантик валентлигини ажратишини маъқул кўради: агенс, контрагенс, объект, маъно, мақсад ва адресат валентликлари³. Муаллиф нутқ феълларини валентлик миқдорига кўра тўрт гуруҳга бўлади: 1) бир валентли, 2) икки валентли, 3) уч валентли ва 4) тўрт валентли нутқ феъллари.

Ўзбек тилидаги феълларнинг бошқа лексик-семантик гуруҳларининг валент таҳлили ўрганилмаганлиги туфайли, ҳали барча феълларнинг валентлик рўйхати мавжуд эмас. Бу рўйхатнинг бўлиши эса гап тузилишини ўрганишга қулай имконият очган бўлар эди.

Феълларнинг «бўш ўринлари»ни тўлдирувчи синтаксемалар айрим адабиётларда зарурий ва қўшимча синтаксемаларга бўлинади. Лекин кўп ҳолларда бундай синтаксемаларнинг зарурий ёки қўшимча эканлигини фарқлаш қийин бўлиб қолади.

Шунинг учун ҳам феъл валентликларига бағишланган фикрларни умумлаштирган ҳолда, ўзбек тилида феълларнинг қуйидаги валентликларини ажратиш тарафдоримиз: 1) субъект (агенс, пациенс, рецигенц бошқ.) 2) объект; 3) мақсад⁴; 4) пайт, 5) ўрин, 6) ҳолат, 7) сабаб валентликлари.

Синтактик қурилма феъл предикатнинг қайси валентликларининг реаллашувига кўра турлича бўлади:

1) субъект (агенс) + феъл предикат: Карим келди, Машина юрди.

¹ Э.Бенвенист феълнинг гап таркибидаги биринчи функцияси алоқа функцияси, иккинчи функциясини тасдиқ функцияси дейди. Қаранг: Обшая лингвистика, М, 1974, С. 170.

² Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Семантическая средства языка. 1974.

³ Кучкартаев И.К. Валентный анализ узбекском языке. Ташкент, 1977, С. 15.

⁴ Мухин А.М. Валентности и сочетаемость глаголов. -ВЯ 1987, №6 С 61.

2) объект + феъл предикат: кинони кўрди, кино кўрилди. самолётда келди (медиатив объект).

3) субъект + объект + феъл предикат: Карим кино(ни) кўрди. Дўстим самолётда келди.

4) мақсад + феъл предикат: Сув ичгани борди.

5) субъект + мақсад + феъл предикат: Бўри сув ичгани борди.

замон + феъл предикат: Ёз иссиғида борди.

замон + мақсад + феъл предикат: Ёз иссиғида сув ичгани борди.

замон + объект + феъл предикат + мақсад; Ёз иссиғида бўри борди сув ичгани.

ўрин + феъл предикат: Деразамнинг олдида гуллади.

10) ўрин+субъект + феъл предикат: Деразанинг олдида (бир туп) ўрик гуллади.

11) ҳолат + феъл предикат: оппоқ бўлиб гуллади

12) ўрин + субъект-ҳолат-феъл предикат: Деразамнинг олдида (бир туп) ўрик оппоқ бўлиб гуллади.

13) сабаб + феъл предикат: совуқлиги учун ичмади

14) объект + сабаб + феъл предикат: овқатни совуқлиги учун ичмади

15) субъект + объект + сабаб + феъл предикат: Карим овқатни совуқлиги учун ичмади.

Синтактик конструкция феъл предикатнинг барча валентликларини реаллаштира, етти актантли (аргументли) бўлиши мумкин. Феъл предикат аргументларидан ташқари, синтактик қурилма таркибида яна тингловчи субъект (опа, урма қалбимга тикан) қатнашиб, гап семантик тузилиш даражасини мураккаблаштиради. Синтактик тузилишнинг даражаланишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Феъл предикат аргументлар (эга, тўлдирувчи, ҳол) аргумент аниқловчилари тингловчи субъект.

Булардан аргумент феъл предикатда мавжуд бўлган «бўш ўринлар»ни тўлдириб (иккинчи қаватни ҳосил қилиб) синтактик маъносини конкретлаштира, курилма (конструкция) аргументининг аниқловчилари дескрипцияни ҳосил қилиб, аргумент маъноси кенгайтиради. Баъзан тингловчи субъект қатнашиб (унинг қатнашиши кўпинча шарт эмас), фикрнинг кимга қаратилганлигини кўрсатади (учинчи қаватни ҳосил қилади).

НИСБАТ ШАКЛЛАРИ ВА ГАП СЕМАНТИКАСИ

Феъл предикатларнинг грамматик валентликларини ифодалашда нисбат шакллари алоҳида роль ўйнайди. Нисбат шакллари предикатнинг субъект валентлигига ишора қилади. Маълум нисбат шаклига эга бўлган феъл предикатли синтактик курилмаларда кўпинча бирдан ортиқ субъект иштирок этади. Феъл предикатларнинг қайси нисбат шаклида эканлигига кўра субъектнинг предикат акс эттирган ҳаракат-ҳолатга муносабати ҳам турлича бўлади.

Синтактик курилма предикатининг қуйидаги нисбатнинг сочини таради; 2) Бола сочи она томонидан таралди; 3) Бола таранди; 4) Она ва бола тарашишди;

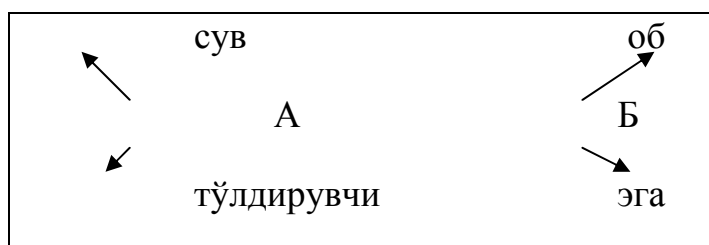
Бу синтактик курилмалар семантикасини ёритишда А.Холодович асос солган диатеза назариясига¹ асосланамиз. Диатеза атамаси остида семантик тузилиш бирликлари (субъект, объект)нинг синтактик тузилиши бирликлари (эга-тўлдирувчи) билан муносабати тушунилади.

Агар умумлашган семантик бирликлар остида конкрет референт бирликлар турганини эътиборга олсак, диатеза остида уч сатҳ бирликларининг муносабати тушунилиши лозим бўлади: 1) А, Б, В билан ифодаланадиган референт сатҳ бирликлари: 2) суб (субъект), об (объект) билан ифодаланадиган

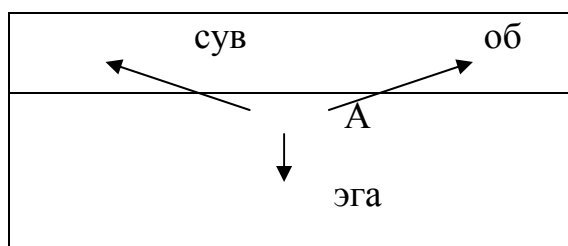
¹ Холодович А.А. Залог (определение и исчисление). -В кн.: Категория залога (материалы конференции). М., 1970. С. 13; Яна қаранг: Успенский В.А.К понятию диатезы. -В кн.: Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. Л., 1977; Храковский В.С. Диатеза и референтность. -В кн.: Залоговке конструкции и разноструктурных языках. Л., 1981, -В кн. Багданов Б.В. Залог и семантика предложения -В кн. Проблемы теории грамматического залога. Л., 1978, С 37 ва бошқ.

референтларнинг умумлашган семантик роллари сатҳи; 3) тил тузилишининг эга, тўлдирувчи тарзида белгиланадиган иштирокчилари сатҳи (актантлари).

Биринчи жумлада предикат бош нисбат шаклидан ифодаланади ва бу типдаги жумлаларда юқорида саналган сатҳ бирликлари бир-бирига мувофиқ келади. Предикатнинг семантик агенси, яъни предикат акс эттирган ҳаракатни юзага чиқарувчи предмет синтактик сатҳда эга ҳолатида, предикат акс эттирган ҳаракат таъсирига учраган предмет синтактик сатҳда тўлдирувчи ҳолатида келади. Бу уч сатҳ бирликлари муносабатини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

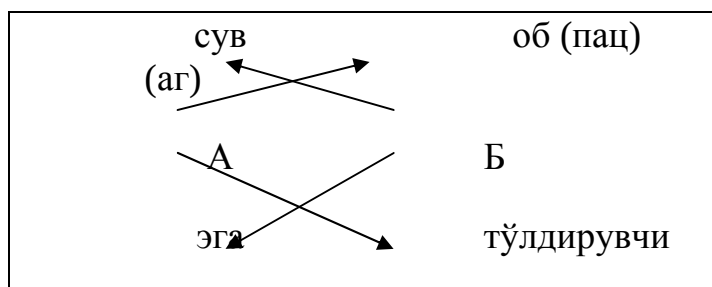

Иккинчи жумлада предикат мажҳул нисбат шаклидан ифодаланади. Бу жумлада предикат акс эттирган Ҳаракатни юзага чиқарувчи шахс, яъни агенс синтактик сатҳда эга эмас, балки тўлдирувчи ҳолатида, ҳаракат таъсирига учраган семантик предмет эса - эга ҳолатида келади. Бу жумладаги диатезани қуйидагича ифодалаш мумкин:

Учинчи жумлада предикат ўзлик нисбат шаклида ифодаланган. Феъл предикат нисбат шаклининг ўзгариши сатҳ бирликлари муносабатини тамомила ўзгартириб юборади. Референт сатҳнинг бирлиги референт бирликларнинг умумлашган сатҳида, яъни мазмуний сатҳда ҳам сақланади. Лекин мазмуний сатҳдаги объект синтактик сатҳда бевосита ифодаланмайди. Синтактик эга

ҳаракатни юзага чиқарувчи предметни ҳамда ҳаракат таъсирига учраган предметни ифодалайди. Бу диатезани қуйидагича ифодалаш мумкин:

Тўртинчи жумла предикати биргалик нисбат шаклида ифодаланган. Бундай синтактик қурилманинг синтактик сатҳидаги эга ҳам, тўлдирувчи ҳам мазмуний сатҳдаги ҳаракатни юзага чиқарувчи предметни (агенс) ҳамда ҳаракат таъсирига учраган предметни (пациенс) ифодалайди. Бу жумладаги

Шундай қилиб, жумла предикатининг нисбат шакли гап семантикаси учун қимматлидир. У мазмуний иштирокчиларнинг ролларини белгилаш учун хизмат қилади.

ОТ АСОСЛИ ГАПЛАР

Тузилиш ва мазмуний маркази от предикатлардан иборат бўлган гаплар от асосли гаплар саналади. Бундай гаплар дунёнинг барча тилларида кенг тарқалган (Ғарбий Европа тиллари бундан мустасно)¹. Шундай бўлишига қарамасдан, улар ҳар қайси тилда ўзига хос хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам конкрет бир тилдаги от асосли гапларни ўрганиш фақат амалий аҳамиятгагина эмас, балки назарий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу типдаги гаплар феъл асосли гаплар билан қутбий зидлик муносабатига киришади. Уларнинг фарқловчи белгиси синтактик қурилманинг мазмуний ва уюштирувчи маркази бўлган предикатнинг қандай сўз орқали: от (кенг маънода) ёки феъл орқали ифодаланишидир.

От предикатлар турли-туман маъноларни ифодалайди: мавжудлик билдириш, икки объектни тенглаштириш, маълум объектни тавсифлаш

¹ Э.Бенвенист. Общая лингвистика М, 1974, С 168.

(характерлаш, таснифлаш, нисбатлаш, замон ва ўрин белгисини билдириш) ва бошқалар. Шу маънолар асосида от асосли гапларии ҳам қуйидаги мазмуний гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) мавжудлик билдирувчи (экзистенционал) гаплар:

2) тенглаштирувчи (идентификацияловчи) гаплар;

3) характерловчи гаплар.

Ўзбек тилшунослигида мавжудлик билдирувчи гаплар шу кунга қадар ўрганиш объекти бўлмаганлиги учун биз қуйидаги гапнинг ана шу турига алоҳида тўхталамиз.

МАВЖУДЛИК БИЛДИРУВЧИ (ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛ) ГАПЛАР

Мавжудлик билдирувчи гапларда объектив олам ёки унинг айрим парчасидаги маълум белгига эга бўлган объектнинг мавжуд эканлиги тасдиқ ёки инкор қилинади. Табиийки, бундай гапларда сўзловчи ва тингловчига у ёки бу даражада маълум бўлган фазо тушунчаси бошланғич нуқта саналади. Бу фазода мавжуд бўлган

Шундай қилиб, мавжудлик билдирувчи гаплар объектив оламнинг макон ва предмет аспектини акс эттиради ва коммуникатив энг аҳамиятли қисм - предметни акс эттирувчи отдан ифодаланган бўлак саналади. Масалан: Бу ерда магазин бор. Девор орқасида боғ мавжуд. Демак, мавжудлик билдирувчи гаплар денотати макон ва бу макондаги предикатлардир. Шунинг учун ҳам бу типдаги қурилмаларнинг денотатив структурасини шундай белгилаш мумкин: макон + предмет + муносабат. Макон ва предмет ўртасидаги муносабатни ифо-далаш учун мавжудлик билдирувчи бор, турибди, мавжуд, йўқ сингари сўзлар қўлланилади. Бундай лексик бирликларни семантик жиҳатдан экзистенционал сўзлар дейиш мумкин.

Мавжудлик билдирувчи гаплар синтактик тузилиши у орқали ифодаланган уч узвли денотатив тузилишига мувофиқ, қуйидагича белгиланиши мумкин: 1) ўрин номи, 2) предмет номи, 3) экзистенционал сўз. Масалан: ўрин предмет поми экзистенционал сўз.

Москва метросида мармаримиз бор.

Лекин мавжудлик билдирувчи гаплар синтактик тузилиши денотатив тузилишга доим мувофиқ келиши шарт эмас. Денотатив тузилиш элементлари яширин ҳолда ифодаланиши мумкин. Масалан: Уйимиз олдида катта боғ. Синтактик ва денотатив структуранинг ўзаро мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигига кўра мавжудлик билдирувчи гапларни симметрик ва асимметрик гапларга бўлиши мумкин.

Мавжудлик билдирувчи симметрик гаплар уч узвли бўлиб, уларнинг тартиби турличадир:

1) Предмет номи + ўрин номи + экзистенционал сўз. Масалан: Оппоқ булут парчаси қимир этмай осмонда турибди (С.Бородин). Комил бўлиш имконияти ҳар бир кимсада мавжуд (Р.Фиш).

2) Ўрин номи + предмет номи + экзистенционал сўз: Қишлоқда қизил аскар бор (А.Қаҳҳор). Кўкда, қоқ пешонада, худди улкан оқ қовуннинг бир палласидай оппоқ ой оламни аллақандай осуда майин, кумушранг ёғдуга ғарқ қилиб ярқираб турибди (О.Ёкубов).

3) Ўрин номи + экзистенционал сўз + предмет номи: Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам,

Ариқлар тўла сув, ташнаи зорим болам.

4) Предмет номи + экзистенционал сўз + ўрин номи: Йўқ, яқиндан қарасанг, ҳаёт бор саҳрода (А.Мухтор) -- Судралиб бўлса ҳам олдинга юриш учун етадиган олов бор кўксимда (А.Мухтор).

Мавжудлик билдирувчи гап узвларининг тартибига кўра юқоридаги каби парадигмаси бу қурилмаларнинг коммуникатив вазифаси талаби билан вужудга келади. парадигма аъзолари ўзаро коммуникатив вазифасига кўра (актуал бўлинишига кўра) бир-биридан фарқ қилади.

Мавжудлик билдирувчи гаплардаги ўрин номи макон билдириш белгисига кўра фарқланади. Айрим ўрин цомлари соф макон билдирса, бошқалари предмет синфини билдиради. Масалан: 1) Деразамнинг олдида бир

туп ўрик бор. 2) Китобда анча фикрий чалкашлик мавжуд. 3) Дўстларим орасида ажойиб шоирлар бор. Иккинчи ва учинчи гапдаги ўрин номлари предикат синфини билдирмоқда. Бундай вақтда ўрин номи вазифасидаги предмет умумни, бутунни, ўринлашган предмет эса унинг бўлагини, қисмини англатади.

Мавжудлик билдирувчи гапларда элементлари билан гап бўлаклари ўртасида маълум муносабат бор. Бу муносабат ҳам кўп ҳолларда ўрин номининг характериға боғлиқ. Ўрин номи маконни қандай билдиришға кўра ҳол ёки тўлдирувчи позициясида, предмет номи эға позициясида, экзистенционал сўз кесим позициясида келади.

ЭҒА	ҲОЛ	КЕСИМ
предмет номи	ўрин номи	экзистенционал сўз.

Семантик (денотатив) ва синтактик тузилиш ўртасида ассимметрик муносабат мавжуд бўлган мавжудлик билдирувчи гаплар вазиятнинг юқорида санаб ўтилган уч узвидан маълум қисми ўз ташқи ифодасиға эға бўлмайди. Бундай гапларда қайси узвларнинг ифодаланишиға ва бу узвларнинг ўринлашишиға кўра қуйидаги тузилиш типларини ажратиш мумкин:

1) ўрин номи + предмет номи: Мешда булоқ суви, ерга кўмилган хумда қўй сутидан сузилган пишлоқ, тўшак остида икки қават кигиз (А.Мухтор).

Мавжудлик билдирувчи асимметрик гаплар бир ёки икки узвли бўлиб, уларнинг жойлашиш тартиби қуйидагича:

1. Ўрин номи + мавжуд предмет номи. Масалан: Уфд қора булут (А.Мухтор). Зилол сувға лиммо-лим тўла зовурлар устида қад кўтариб, қуёш нарида ажиб йилтираб турган мармар миноралар (А.Мухтор).

Бундай мавжудлик билдирувчи гапларда экзистенционал сўз грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Экзистенционал сўзнинг маъноси ҳам предмет номини ифодаловчи қисм орқали англашилади. Натижада предмет номини ифодаловчи қисм семантик мураккаблик касб этиб, бир вақтнинг ўзида ҳам предмет номи ҳақида; ҳам экзистенционаллик ҳақида ахборот беради.

2. Предмет номи + экзистенционал сўз. Масалан: Ёш рассомлар ибрат олсалар арзийдиган санъаткорлар ва ўргансалар арзийдиган маҳорат ва тажрибалар бор («Совет Ўзбекистони санъати» журнали).

Объектив борлиқдаги ҳар бир предмет маълум маконда жойлашади. Ана шу макон тушунчаси ўрин номи деб юритилади. Айрим ҳолларда ўрин номи грамматик жиҳатдан ифодаланмайди. Аммо у актуал жиҳатдан жумланинг маълум қисми - мавзуси вазифасида келганлиги учун гарчи грамматик жиҳатдан ифодаланмаса ҳам контекстдан англашилиб туради. Чунки жумлалар занжирида бу жумладан олдинги жумлаларнинг бирида ўрин номи акс этган бўлади. Ўрин номининг грамматик жиҳатдан акс этмаслиги бошқа қисмларнинг ифодаланмаслигига нисбатан кўпроқ учрайди. Негаки предикат билан ўрин номи ўртасидаги муносабат предикат билан предмет ўртасидаги муносабатга нисбатан иккиламчидир. Масалан: Кўк пиёзлар уруғлаб ётибди (У.Ҳошимов). Уруғламоқ феъли билан кўк пиёз предмети ўртасидаги муносабат бирламчи» бевосита муносабат. Шу билан бирга кўк пиёзнинг маълум макони билан унинг мавжудлиги ўртасидаги яширин латент муносабат ҳам бор. Бу муносабат иккиламчи, воситали, яъни мавжуд, бор сингари латент экзистенционал сўзлар билан воситали муносабатдир¹.

3. Ўрин номи + экзистенционал сўз. Масалан: ёнларида ҳозир у нозир (А.Мухтор).

4. Ўрин номи + предмет номи. Бу типдаги гаплар номинатив гапларга мос келади. Масалан: Ҳовлининг икки томонида пастак уйлар устунига нақш солинган айвон (У.Ҳошимов). Ҳиндикушнинг терскай ёнбағирларида ойдин кеча (А.Мухтор).

5. Ўрин номи. Мавжуд предмет номи ҳам, экзистенционал сўз ҳам ифодаланмай, гап фақат ўрин номидангина ташкил топади. Масалан: Эсимни таниганимдан буён ҳамиша ёнимда (Ойбек). Ёнимда уч минут ўтирган бўлсам ҳам, худди ҳозиргидай, бир умр ёдимда (А.Мухтор).

¹ Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке, МГУ. 1979, С. 103.

Мавжудлик билдирувчи гапларнинг бу тузилиш тппида кўрсатиш олмошлари фаол иштирок этади. Масалан: Обжувоздан чиққан бир қоп гуруч сотиб олдим. Дммо, ошхонада (И.Раҳим). Сахро жонли, ахир. Мана, оёқ остида (А.Мухтор).

Кўрсатиш олмошлари мавжудлик билдирувчи гапларда мавжудликни ифодаловчи муҳим воситалардан бири ҳисобланади.

6. Предмет номи. Бундай типдаги мавжудлик билдирувчи гапларда ҳам кўрсатиш олмошлари фаол иштирок этади. Хусусан, ана, мана сингари кўрсатиш олмошлари жумла орқали ифодаланаётган вазият билан зич боғланган. Шунинг учун ҳам бутун қурилмага ҳозирги замон маъносини юклайди. Бу олмошлар такрор ҳолда келиб, эмоционал-экспрессив маъно ифодалаши ҳам мумкин. Масалан: Ана-ана, улар болалик чоғларида сигирларина боқиб, чиллак ва ёнғоқ ўйнаб, дўппиларида сув ичадиган катта булоқ ва булоқ ортидаги эрта-ю кеч чўмиладиган севимли тўғонлари (О.Ёкубов).

Мавжудлик билдирувчи гапларнинг бу тури кўпинча бир составли гапларнинг номинатив тури орқали ифодаланади. Лекин мавжудлик билдирувчи гап билан номинатив гаплар гапнинг бошқа-бошқа белгилари асосидаги тасниф турлари бўлганлигидан ўзаро мувофиқ келишлари шарт эмас.

Мавжудлик билдирувчи гапларнинг бош бўлак иштирокига кўра турлари. Мавжудлик билдирувчи гаплар таркибида бош бўлакларнинг иштирок этишига кўра бир бош бўлакли (бир составли) ва икки бош бўлакли (икки составли) гапларга бўлинади. Предмет номи + экзистенционал сўз, предмет номи + ўрин номи, ўрин номи + предмет номи + экзистенционал сўз, ўрин номи + экзистенционал сўз + предмет номи, предмет номи + экзистенционал сўз + ўрин номи, предмет номи + ўрин номи + экзистенционал сўз каби тузилиш моделидаги мавжудлик билдирувчи гапларнинг кўпчилиги икки составли гаплар саналади. Чунки кўп ҳолларда мавжудлик билдирувчи гапларнинг предмет номи, экзистенционал сўз қисмлари синтактик сатҳнинг эга ва қесим

қисмлари позициясида келади. Масалан: Оппоқ булут парчаси қимир этмай осмонда турибди. (С.Бородин). Бу гапда оппоқ булут парчаси-семантик предмет номи, синтактик эга, осмонда турибди- экзистенционал сўз, синтактик кесим.

Предмет номи + ўрин номи тузилиш моделидаги мавжудлик билдирувчи гапларда экзистенционал сўз грамматик ифодаланмайди. Унинг вазифаси ҳам ўрин номига ўтади. Натижада ўрин номи кесим позициясида келади. Масалан: Укам - шаҳарда (туради, яшайди).

Мавжудлик билдирувчи гапларнинг ўрин номи + экзистенционал сўз; предмет номи каби тузилиш моделлари коммуникатив сатҳда кўпинча бир составли гаплар орқали намоён бўлади. Масалан: Олой... Кўм-кўк сизот ўтлоқлар. Йилқи қулунлар... (Қ.Яшин) Айвон тоқчасида эски «гардиш» лаганлар (У.Ҳошимов).

Мавжудлик билдирувчи гапларда экзистенционал сўзнинг хусусияти. Бор, мавжуд, турибди сингари лексик бирликлар мавжудликни билдиради. Бундай сўзлар кўпинча мавжудлик билдирувчи гапларнинг кесими ўрнида келади. Мавжудлик билдирувчи гапларнинг кесими қандай экзистенционал сўзлардан ифодаланишига кўра от кесимли (от асосли) ва феъл кесимли (феъл асосли) гапларга бўлиш мумкин. Бундай гапларнинг биринчи типи иккинчи типига қараганда кўпроқ ишлатилади. Шу билан бирга ҳар икки типдаги гаплар иккита бирлаштирувчи белги-ҳозирги замонлик ва мавжудлик семалари билан умумийликни ҳосил қилади. Бу икки бирлаштирувчи белги ҳам шу қурилмаларнинг семантик ва синтактик асосини ташкил этган предикатларнинг бирлаштирувчи белгиларидир. Э.Бенвенистнинг таъкидлашича, ҳар қандай гапда мавжудлик билдирувчи феълларгина (гарчи морфологик жиҳатдан ифодаланмаса ҳам) иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Аввало, мавжудлик билдирувчи гапларнинг бу икки турининг келиб чиқиш асосига эътибор бериш лозим. Одатда, кўпгина илмий адабиётларда феъл билан отнинг фарқловчи белгилари сифатида жараёнлик ва замон

семалари олинади. Феъл бу белгиларнинг ҳар иккисини ўзида акс эттиради, от эеа акс эттира олмайди. Лекин бу белгилар дунёнинг жуда кўп тиллари учун, хусусан, туркий тилларнинг тарихий ёзма ёдгорликлари учун ҳам асосий фарқловчи белги бўлмайди. Чунки бир қатор сўзларда ҳам жараёнлик, ҳам предметлик семалари уйғун ҳолда ифодаланган. Масалан: хўпа (Орегон) тилида III шахс феъл шакли бир вақтнинг ўзида от характериға ҳам эға: *nanuа* «у тушяпти» ва «ёмғир», *nillin* «у оқяпти» ва «ариқ», тобатулабал тилида феъллар эмас, балки отлар замонни билдиради: *haneh* «уй», *hanipil* «ўтган замондаги уй» (олдинги уй, ҳозирги уй эмас)¹. Туркий тилларда ҳам «жараёнлик» ва «предметлик» семалари уйғун ҳолда ифодаланган бир қатор сўзлар бор. Масалан: озарбайжон тилида дад, қирғиз тилида тат, ўзбек тилида тот «маза» ва «мазасини аниқламоқ», ўзб., қирғ., кўч «кўчириладиган нарса» ва «кўчиш» А.М.Шчербакнинг кузатишича, феъл-от омонимияси ҳозирги ҳолатдан қадимги туркий тилға қараб кўпайиб боради. Қадимги ёзма ёдгорликларға нисбатан эса бобо тил сатҳида тикланган умумтуркий бир бўғинли сўзларда бу ҳодиса кўпроқ учрайди². В.Вундт тил эволюциясининг от ва феъл фарқланмаган, бир сўзнинг ўзи ҳам от, ҳам феъл вазифасида қўлланган этапи бўлганлигини таъкидлаган эди.

Э.Бенвенист барча системадаги тилларни ҳисобға олган ҳолда жараёнлик ҳам, замон ҳам, морфологик фарқланиш ҳам феъл билан отнинг асосий фарқловчи белгиси бўлолмаслигини фақат синтактик белгигина улар ўртасида фарқловчи белги бўлиши мумкинлигини кўрсатади³. Синтактик белгиси жумла таркибидаги вазифаси билан характерланади.

Унинг фикрича, феъл тугал тасдиқ гап (жумла)нинг шаклланиши учун зарурий элемент. Жумла таркибида феъл икки хил вазифа бажаради: 1) боғлаш вазифаси, 2) тасдиқ вазифаси. Шу билан бирға феъллик вазифаси билан феъл

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика... С. 169.

² Шчербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюрских языков (Глагол), Л., 1981, С.8-9.

³ Бенвенист Э. Ўша асар, 170-бет

шакли бир-биридан фарқланади. Улар гарчи кўпинча ўзаро мувофиқ келса ҳам, лекин феъллик вазифаси маълум даражада феъл шаклидан мустақилдир.

Жумланинг иккинчи вазифаси тасдиқ бўлганлигидан, у жумланинг объектив реалликка муносабатини тақозо қилади. Жумла қисмларини боғловчи грамматик алоқага тил қатори билан борлиқ система ўртасидаги алоқани таъминловчи «бу шуур» элементи яширин равишда қўшилади. Натижада тугалланган тасдиқ гаплар синтактик тузилишида икки план фарқланади: грамматик алоқа плани ва борлиқни тасдиқлаш плани. Бу хусусиятлар феълнинг моддий (шакли) асосида эмас, балки синтактик вазифаси асосида белгиланади,

Феъллик вазифасини амалга ошириш учун нутқда феълнинг морфологик шаклланиши шарт эмас. Демак, феъл ва отлар ўртасидаги морфологик фарқланиш синтактик фарқланишга нисбатан иккиламчидир. Вазифа даражаланишида, энг аввало, фақат айрим шаклларгина тугалланган тасдиқ гапни ҳосил қилишга қодир эканлиги муҳимдир. Дарҳақиқат, кўп ҳолларда бундай шакллар кўшимча равишда морфологик кўрсаткичлари билан ҳам ажралиб туради. Бундай вақтда от ва феъл ўртасидаги фарқ шакл планига ўтади ва феъл шаклини қатъий морфологик жиҳатдан аниқлаш имконияти туғилади.

Тасдиқ гапда феъл шаклининг функционал тузилиши икки элементни ўз ичига олади: бири моддий ифодаланган, ўзгарувчи (вариант), иккинчиси яширин, доимий (инвариант). Ўзгарувчи (вариант) моддий факт сифатидаги феъл шакли ҳисобланади¹. Ўзгарувчида (вариантда) тасдиқ гапга бевосита оид бўлган инвариант: мавжуд грамматик бутунлик билан тасдиқланаётган объектив факт ўртасидаги мувофиқлик акс этади. Инвариант билан вариантнинг бундай бирлашуви феъл шаклига жумла таркибида мавжудликни тасдиқловчи шакл вазифасига эга бўлиш имкониятини беради.

Синтактик нуқтаи назардан феъл вазифасида фақат феълларгина эмас, отлар ҳам келиши мумкин. Демак, феъл ва от асосли гаплар ўртасидаги

¹ Бенвенист Э. Ўша асар, 170-171-бетлар.

фарқловчи белги, Э.Бенвенист концепциясига кўра, фақат морфологик белгидир. Феъл вазифасини қандай морфологик шакл бажараётганлигидадир. Бу вазифани от синфига кирувчи шакл ҳам, феъл синфига кирувчи шакл ҳам бажариши мумкин. Англашиладики, гапларкинг бу икки типи ўртасидаги фарқ вазифа жиҳатдан эмас, балки фақат морфологик жиҳатдандир. Вазифа нуқтаи назардан ҳар икки тип бир хилдир.

От асосли гапларда гапнинг уюштирувчи ва семантик маркази от бўлганлиги учун ҳам феъл асосли гаплардан замон, шахс категорияларининг қандай ифодаланиши жиҳатдан фарқ қилади. Бу маънолар феъл асосли гапларда махсус морфологик кўрсаткичлар ёрдамида моддий ифодаланса, от асосли гапларда кўпинча от предикатнинг мазмуни, лексик элементлар орқали яширин равишда ифодаланади.

От асосли гапларни феъл тушиб қолган гап деб бўлмайди. Бундай типдаги гаплар феъл асосли гаплар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган, ҳозирги ўзбек тили нормасига мувофиқ келадиган тўлиқ гап шаклидир.

Т.П.Ломтевнинг фикрига кўра, Отам — ўқитувчи гапида феъл йўқ, лекин унинг иштирок этмаслиги гап структурасида унинг ўрни йўқлигини белгиламайди. Отам - ўқитувчи гапида феълнинг ўрни бор. Бу ўринда феълнинг иштирок этмаслиги ҳам феълдир. Маълум шароитда моддий белгининг иштирок этмаслиги ҳам моддий белгидир. Спортчилар мусобақасида ўқ узилиши стартнинг моддий белгиси бўлса, ўқ узилишининг амалга ошгунга қадар даври тайёрланишнинг моддий белгисидир. Отам ўқитувчи бўлган гапида феъл ўрнида моддий белгининг бўлиши ўтган замонни билдирса, моддий белгининг бўлмаслиги ҳозирги замонни билдиради. Бундай гапларда феъл тушиб ҳам қолдирилмайди, тасаввур ҳам қилинмайди. У гап структурасида бор бўлиб, ноль шаклга эга: сўзнинг маълум ҳолатларда ишлатилмаслиги ҳам сўздир. Отам - ўқитувчи гапида феъл ўрни ва бу ўринда ҳозирги замон маъносидаги ноль шаклли феъл бор. Бу гапда ўқитувчи сўзи отам сўзи билан

эмас, балки ҳозирги замон маъносидаги ноль шаклли феъл билан алоқага киришади¹.

КЎП ПРЕДИКАТЛИ ҚУРИЛМАЛАР

Предикат ва унинг актантларм муносабатидан ташкил топган синтактик қурилма предикатив ифода (ПИ) Ҳисобланади. ПИ таркибидаги предикатлар миқдорига кўра бир предикатли ва кўп предикатли типлари ажратилади: фақат бир предикат ва унинг аргументлари муносабатидан ташкил топган қурилмалар бир предикатли бирдан ортиқ предикат иштирок этган қурилмалар кўп предикатли ПИ лар саналади.

Кўп предикатли қурилмалар предикатларининг гапдаги роллари бир хил эмас. Агар Пи таркибидаги ҳар бир предикат предикативлик белгисига эга бўлса қўшма гап, фақат предикатлардан бири предикативликни акс эттирса - содда гап саналади.

Полипредикатли содда гапларда бир предикат иккинчи предикатнинг аргументи позициясида келади. Натижада ўзига хос предикатлар даражаланиш вужудга келади. Предикатлар даражаланишида аргумент позициясида келган предикат қўшилма предикат, қўшилма предикатдан иборат аргументга эга бўлган предикат қўшувчи предикат ҳисобланади². Шундай қилиб, полипредикатли қурилмаларда қўшилма на қўшувчи предикатлар ўзаро мувофиқлашган бўлиб, бири иккинчисини тақозо қилади. ПИ таркибида қўшилма предикатнинг борлиги унинг семантик тузилишини мураккаблаштиради.

ҚЎШИЛМА ПРЕДИКАТЛАР

Равишдош, сифатдош, ҳаракат номли оборотлар деб юритилувчи қурилмалар бир бутун ҳолда асосий предикатнинг аргументи позициясида - қўшилма предикат вазифасида келади. Кўп предикатли содда гапларда аргумент позициясида келувчи предикативлик белгисига эга бўлмаган

¹ Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке М., 1979, С. 56-57.

² Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. ЛГУ. 1977, С. 777.

предикатлар маълум пропозицияни ифодаласа ҳам, аммо гап бўлиб шакллана олмайди. Т.М.Шмелёвнинг фикрича, пропозициянинг бундай моддийлашуви унинг иккиламчи ифодаланиши ҳисобланади. Финиш шакли ва унинг актантлари орқали пропозициянинг ифодаланиши асосий, бошқа барча ҳоллардаги ифодаланиши эса иккиламчи ифодаланиш эканлигини таъкидлайди¹. Пропозициянинг иккиламчи ифодаланиши содда гапни мазмун ва грамматик томондан мураккаблаштиради. Масалан: Асрларнинг қайғусин қарғаб, шодлик ва бахт куйини чалдия. Бу ерда икки пропозиция мавжуд бўлиб, иккинчи пропозиция (шодлик ва бахт куйини чалдим) пропозициянинг асосий ифодаланкшидир. Шукинг учун ҳам у гапнинг тузилиш асосини ташкил қилади. Биринчи пропозиция (асрларнинг қайғусини қарғади) иккиламчи усул билан ифодаланган. Шунинг учун ҳам у мустақил гап шаклига эга эмас. Н.М.Маҳмудов тўғри таъкидлаганидек, иккиламчи усулда ифодаланган пропозиция ҳамиша бирламчи (асосий А.Н.) усулда ифодаланган процозиция билан қўшилиб ана шу асосий пропозиция ифодаси бўлган содда гапнинг семантик тузилишини мураккаблаштиради².

Айрим тилшунослар бундай предикатив ифодаларни (пропозициянинг иккиламчи ифодаларини) максимал синтактик бирликлар сифатида тан оладилар. Шунинг учун ҳам, аввало, максимал синтактик бирликлар ҳақида тўхталишга тўғри келади.

Синтактик назарияларда синтактик бирликлар минимал ва максимал синтактик бирликларга ажратилади. Аммо минимал синтактик бирликларга ҳам, максимал синтактик бирликларга ҳам ажратиш бир хил эмас.

Анъанавий, ва тенъер грамматикасида (Француз-тилшунослигида) гап бўлаклари минимал синтактик бирликлар сифатида қаралса, тобеланиш грамматикасида (грамматика зависимостей - ГЗ) сўз шакл (ҳарфлар силсиласи), бевосита иштирокчилар грамматикасида (РС) эса - морфема синтактик

¹ Шмелёва Т.В. Пропозиция и её репрезентация в предложениях. - В сб.: Вопросы русского языкознания. Вып 3. М.» 1980, С.32-34; Қаранг: Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. Тошкент. 1984. 92-бет.

² Маҳмудов Н.М. Ўша асар, 96-бет.

бирликлар ҳисобланади. Шунингдек, максимал синтактик бирликлар масаласида ҳам хилма-хил фикрлар бор. И.Б.Долининанинг фикрича, тугалланган синтактик тузилишга эга бўлган феъл асосли мураккаб грамматик объект максимал синтактик бирликлар ҳисобланади¹. Бундан кўриниб турибдики, у феъл асосли назарияга таянади.

Одатда барча синтактик назария вакиллари ҳар қандай гапларни бир бутун ҳолда максимал синтактик бирликлар сифатида тан оладилар. Аммо кўп предикатли гапларни бир максимал синтактик бирлик сифатида қараш керакми, ёки бир неча максимал синтактик бирликларни ўз ичига олган максимал синтактик бирлик сифатида қараш керакми, деган масалада бир хил фикр йўқ. Анъанавий ва тенъер грамматикаси бу масалага кенгрок нуқтаи назардан қарайди. Гапни бир бутун Ҳолда максимал синтактик бирлик сифатида тан олиш билан бирга, унинг маълум тузилиш парчаларини (агар улар бир бутун гап ичида мавжуд бўлса) ҳам максимал синтактик бирликлар сифатида тан оладилар. Хусусан, қўшма гапии бир бутун ҳолда максимал синтактик бирлик ҳисоблаш билан бирга, уни ташкил этган қисмларни ҳар бир бутун ичида алоҳида-алоҳида максимал синтактик бирликлар ҳисоблайдилар. Масалан, Шуни билки, сени Ватан кутади гапидан уч максимал синтактик бирлик (В.Г.Адмони терминологияси бўйича «элементар гаплар») ажратилади: 1) эргаш гап ли қўшма гап бир бутун ҳолда; 2) бош гап; 3) эргаш гап.

О.Есперсен, Л.Тенъер, Л.Л.Иоффик эса юқоридаги типдаги бош гапларни тугалланган синтактик тузилиш ҳисобламайди. Шунинг учун уларни максимал синтактик бирликларга қўшмайдилар. Уларнинг фикрича, ҳар қандай эргаш гаплар асосан турли синтактик позицияларнинг (эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол позициясининг) турли хил грамматик ифодаларининг бир усулидир.

¹ Долинина И.В. Системный анализ предложения. М., 1977, С. 12.

Кўпчилик тилшунослар феълли оборотлар ва умуман предикативлик шаклига эга бўлмаган бошқа предикатларни, яъни пропозициянинг иккиламчи ифодаларини ҳам максимал синтактик бирлик ҳисоблаш тарафдоридирлар¹.

Дарҳақиқат, бундай синтактик қурилмалар бутун бир гапга нисбатан бир бутун ҳолда қўлланилади. Улар ўз ичида предикат асосида бирлашган маълум типдаги синтактик тузилишни - блокни ҳосил қилади.

И.Б.Долининанинг фикрича, бундай синтактик тузилишларнинг алоҳида максимал синтактик бирликлар сифатида ажратилиши минимал синтактик бирликларнинг синтактик таҳлили жараёнида учрайдиган камчиликка чек қўяди: бир томондан, улар ўз ичида синтактик бўлиниш хусусиятига эга, иккинчи томондан эса бир бутун ҳолда гап таркибида бир гап бўлаги каби иштирок этади. Бу эса юқоридаги предикатив ифодаларнинг ички синтактик муносабатлари бутун гапга нисбатан нофункционал, уларнинг функциялашуви фақат шу предикатив ифоданинг ўзи учун хос эканлигини кўрсатади².

КЎП ПРЕДИКАТЛИ ҚУРИЛМАЛАРДА ПРЕДИКАТИВЛИК

Кўп предикатли қурилмалардаги пропозициянинг «икиламчи ифодаланишида (Феълли оборотлар, объектли қурилмалар) предикативликнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги масаласи тилшунослар ўртасида қизғин баҳсларга сабабчи бўлмоқда.

Бу масаладаги баҳсларга ҳам тилшунослар ва мантиқшунослар ўртасидаги предикативликка ёндашишнинг хилма-хиллиги асос бўлмоқда.

Предикативликка икки мантиқий (субъект ва предикат) ва, ўз навбатида, грамматик (эга ва кесим) элементнинг ўзаро муносабати сифатида қараш тарафдорлари нуқтаи назарига кўра, кўп предикатли қурилмалардаги пропозициянинг асосий ифодасида тўлиқ предикативлик мавжуд. Субъект ва предикат ўртасидаги муносабат грамматик эга ва кесимда ўз ифодасини топади.

¹ Каранг: Структурный синтаксис английского языка. Л., 1972, С. 88; Долинина И.Б. Ўша асар, 13-14-бетлар.

² Долинина И.Б. Ўша асар, 14-бет.

Иккиламчи ифодасида эса субъект ва предикатлар муносабати мавжуд бўлса ҳам, аммо предикат мустақил шаклига эга бўлмайди. Шунинг учун ҳам, бундай курилмаларда ярим ёки иккинчи даражали предикация мавжуд, дейдилар. Демак, предикацияни ҳам иккига тўлиқ (ёки асосий) ва ярим (ёки иккинчи даражали) предикацияга бўладилар. Пропозициянинг иккиламчи ифодаларида ҳам предикация бор, деб ҳисобловчи тилшунослар бу предикацияни ушбу содда гапдаги асосий предикациядан фарқлаш мақсадида турли терминлар билан номлайдилар: «полипредикативлик», «қўшимча предикация», «иккиламчи предикация», «тобе предикация» ва бошқ. Жумладан, О.И.Бородович икки элемент ўртасидаги синтактик алоқани иккиламчи предикатив структура ҳисоблаб, унинг қуйидаги тўрт характерли белгисини кўрсатади: 1) мазмун планида элементлар ўртасидаги субъект-предикат муносабат; 2) алоқанинг бир вақтда биринчи элементдан иккинчи элементга ва, аксинча, иккинчи элементдан биринчи элементга ўзаро тобелиги; 3) структура қисмларининг таянч сўз билан биргаликдаги алоқаси; 4) иккинчи қисмнинг шахссиз феъл ёки феъл бўлмаган сўзлар билан ифодаланиши¹.

Н.М.Маҳмудов пропозициянинг иккиламчи ифодаловчилари асосий ифодаловчиларнинг номланишидир, деб ҳисобловчи олимлар фикрларига қўшилгани ҳолда номланишга учраган курилмалар номланишдан кейин ҳам предикативлик функцияларини, гарчи иккинчи планда бўлса ҳам, сақлайди, шунинг учун ҳам улардаги предикатив алоқа иккиламчи характерга эга бўлади, дейди².

Ярим предикативлик тушунчаси бевосита иккинчи даражали кесим тушунчасининг мантикий давомидир. Иккинчи даражали кесим терминидан дастлаб А.А.Потебня равишдошга нисбатан фойдаланади³, А.А.Шахматов асарларида унинг типлари ҳақида атрофлича маълумот берилди. А.А.Шахматовнинг фикрича, мазмунан бевосита эгага оид бўлган ва у билан

¹ Каранг: Структурный синтаксис английского языка, Л., 1972,

² Маҳмудов Н.М. Ўша асар, 98-бет.

³ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М., 1958, С. 185.

грамматик боғланувчи, аммо агадан бошқа бўлак, яъни кесим составига кирувчи бўлак иккинчи даражали кесим ҳисобланади¹. Бундай бўлакларнинг икки томонлама грамматик алоқаси кўрсатилади: бир томондан, асосий кесимнинг тобе бўлаги сифатида унга тобе боғланса, иккинчи томондан эса, эга билан маълум муносабатда бўлади. Агар бу бўлакларнинг асосий кесим билан муносабати нуқтаи назаридан уларни иккинчи даражали бўлак деб ҳисоблаш мумкин бўлса, эга билан муносабати жиҳатидан алоҳида синтактик ҳодиса «иккинчи даражали кесим», деб ҳисоблаш мумкин, дейилади. Иккинчи даражали кесим билан эганинг муносабатини ярим предикативлик ҳисоблайдилар². Кейинчалик ажратилган бўлаklar ва ҳатто кириш, киритмалар ва ундалмалар (Руднев, Абдурахмонов) ҳам ярим предикатив қурилмалар қаторига киритила бошланди³. Натижада ярим предикатив қурилмалар доираси бирмунча кенгайди. Чунки ажратилган бўлакларнинг грамматик алоқаси феълли оборотлар грамматик алоқасидан бирмунча фарқ қилади. Бунда ҳам икки томонлама грамматик алоқа сақланса ҳам, аммо бу икки томонлама алоқа гап структур асосининг эга ва кесими асосида бўлиши шарт эмас. Киришлар ва ундалмалардаги ярим предикативлик бутунлай бошқача асосда хал қилинади⁴. Туркий тилларда содда гаплардаги ярим предикативлик масаласи биринчи маротаба Д.А.Йўлдошев томонидан ўрганилади. Туркий тиллардаги равишдошнинг синтактик вазифасига тўхталар экан, у равишдош фақат қўшма гаплардагина эмас, балки содда гапларда ҳам, шубҳасиз, кесим вазифасини бажаради, дейди. У ўз фикрини равишдошнинг эга билан муносабати мавжудлиги асосида далиллайди. Асосий кесимдан фарқли равишда, бу кесимларни у ҳам , яқинчи даражали кесим, дейди. Анъанавий ҳол деб

¹ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, Л., 1941, С. 221.

² Қаранг: Сибгатов Р.Г. Теория предикативности. Саратов, 1984, С. 150; Г а к В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис 1981, С. 62.

³ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, С. 644; Каминина А.А. О полипредикативных конструкциях в простом предложении. 1974, С. 33.

⁴ Абдурахманов Г. Синтаксис осложненного предложения (к некоторым спорным вопросам синтаксиса тюрских языков) -Сб. Структура и история тюрских языков. М, 1971, С. 139.

ҳисобланиб келган равишдошдан ифодаланган ҳамма бўлақлар А.А.Йўлдошев томонидан иккинчи даражали кесим ҳисобланади¹.

Феълли оборотлар (равишдош, сифатдош, ҳаракат номи, шарт феълли оборотлар), субстантив ва адъектив характердаги оборотлар, ажратилган бўлақларда ярим предикативликнинг мавжудлиги масаласи ўзбек тилшунослари томонидан ҳам эътироф этилди².

Аммо юқоридаги типдаги пропозициянинг иккиламчи ифодаларида предикациянинг мавжудлиги (иккинчи даражали, ёки ярим предикативлик характерида бўлса ҳам) бу конструкциялар таркибидаги икки элементнинг (субъектив ва предикат ҳамда эга ва кесим) муносабати асосида изоҳланади. Бу эса, кўриниб турибдики, Предикатликнинг анъанавий концепцияси, атрибутив мантиқ таъсиридаги предикативлик назариясининг акс этишидир. Бу нуқтаи назардан предикативликнинг тўлиқ ва ярим предикация оппозицияси маълум асосга эга.

Предикат ва унинг аргументлари бирлигига асосланган муносабат мантиқига кўра ҳукм икки аъзодан иборат бўлиши, ўз навбатида предикативлик ҳам икки аъзодан иборат бўлиши шарт эмас. Предикативлик учун предикат муҳимдир. Предикат ва унинг аргументларининг объектив борлиққа муносабатини ифодаловчи шакллар системаси (тасдиқ-инкорлик, замон, модаллик шакллари) предикативликдир. Бошқача айтганда, предикативлик ўзаро муносабатда бўлган маълум элементлар (тасдиқ-инкорлик, замон, шахс, модаллик) бирлигидир. Система назарияси нуқтаи назаридан, шу элементларнинг бирортасининг қатнашмаслиги системага путур етказди, предикативликдан чиқаради. Демак, бунга мувофиқ, ҳеч қандай иккинчи даражали предикативлик, ярим предикативлик деган нарсанинг бўлиши мумкин

¹ Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных глаголов в тюркских языках. М., 1977. С. 153.

² Абдурахмонов Г. Синтаксис осложненного предложения (к некоторым спорным вопросам синтаксиса тюркских языков - Сб. Структура и история тюркских языков. М., 1971. С-139; Шу муаллиф. Мураккаб гап синтаксиси. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II, Синтаксис, Тошкент, 1966, 217-бет; Шу муаллиф. Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар. Тошкент, 1955 ва бошқ.

эмас. Предикативлик бир бутун ҳолда гапнинг асосий белгиси. Гапни гап қилиб турган белгидир¹.

Кўп предикатли содда гапларда предикатларнинг шу гапни шакллантиришдаги хизмати бир хил эмас. Биттаси предикатив шаклларни олиб, гапни гап қилиб шакллантиради, қолганлари эса даража жиҳатидан пасаяди. Аммо пропозициялар шу гапдаги предикатлар миқдорига мувофиқ бўлади. Демак, бундай гаплар фақат синтактик тузилиш нуқтаи назардан содда, семантик жиҳатдан эса мураккаб характер касб этади.

ҚЎШУВЧИ ПРЕДИКАТЛАР

Бошқа предикатларни ўзига қўшиб олиш хусусиятига эга бўлган предикатларнинг энг характерлиси жараён ва каузатив предикатлардир.

Жараён предикатлар (ПЖ) ҳаракатнинг турли жараёнини (бошланиши, давом ва тугаши) кўрсатади: бошлади, давом эттирди, тугатди, тўхтатди ва бошқалар. Жараён предикатлар асосий ҳаракат билдирувчи предикатни аргумент қилиб келади. Аргумент позициясидаги асосий ҳаракатни билдирувчи предикат жараёнлилик грамматик маъносини билдирувчи предикат талаби билан маълум келишик шаклида бўлади. Масалан, ҳаракатнинг бошланиш қисмини билдирувчи бошлади предикати аргумент позициясида келган предикатни тушум келишигида келишини талаб қилади: N + N ни -1- бошлади. Қўшилма предикат, яъни аргумент позициясидаги предикат ҳаракат номидан ифодаланади. Масалан, Темир китоб яқишни бошлади. Предикат ва унинг аргументлари муносабатини қуйидаги схемада кўрсатиш мумкин:

Бундай қурилмаларда ҳам икки предикат борлиги туфайли икки пропозиция ифодаланади: Темир ўқиди. Ўқиш ҳаракати бошланди. Темир - агенс, қўшилма предикат эса пациенс позициясида келяпти.

Қўшувчи предикат позициясида морфологик каузатив феъллар келиши ҳам мумкин: тўхтатди, тугатди, давом эттирди ва бошқалар. Бундай

¹ Туркий тилларда феълли оборотларга тилшуносларнинг қарашлари (фақат эргаш гап, фақат гап бўлаги, баъзан гап бўлаги позициясида келиши) ҳақида тўхталиб ўтирмаймиз. Бу ҳақда М.Х. Муҳаммадиевнинг номзодлик диссертациясида батафсил маълумот берилган. Қаранг: Муҳаммадиева

кўппредикатли қурилмалар каузатив вазиятни ифодалайди. Масалан: Карим китоб ўқишни тўхтатди (тугатди, давом эттирди). Агенс, каузацияловчи вазият предмети - Карим, пациенс, каузацияланувчи вазият предикати ноль кўрсаткичли ўзига ўзи каузацияланувчи ҳолат - ўқшини тўхтатмоқ, каузация муносабатини ифодаловчи восита т морфемасидир. Бу вақтда грамматик эга мураккаб маънога эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида каузатив вазиятнинг агенси ва ҳам пациенсини ифодалайди.

Қўшувчи предикат позициясида лексик каузатив феъллар иштирок этиши мумкин. Масалан: мажбур қилди, қўзғади, топширди, буюрди, таклиф қилди ва бошқалар. Бу вақтда каузация агенси ва пациенси ажралган ҳолда ифодаланади. Масалан: Карим китоб ўқишга мажбур қилди. Бундай типдаги қурилмаларда эга позициясида келган бош келишиқдаги от агенси, каузатив вазият антицедентининг предикатини, тўлдирувчи позициясидаги тушум келишигидан ифодаланган от пациенси, антицендент предметини, жўналиш келишидаги ҳаракат номидан ифодаланган компонент каузациялашувчи ҳолатни, каузатув феъллар эса консеквент ва антицендент ўртасидаги каузатив муноса-батни ифодалайди.

ГАПНИНГ МОДАЛ АСПЕКТИ

Модаллик гапнинг асосий бирлиги, гап семантикасининг энг муҳим компонентиدير. Тилшуносликда модаллик деганда, одатда, гап мазмунининг объектив борлиққа муносабати ва сўзловчининг гап мазмунига бўлган муносабати тушунилади¹. Модаллик категориясига гап модаллигини таъминлашда хизмат қиладиган хилма-хил воситалар киритилади. В.З.Панфилов таъкидлаганидек, жуда кўп муаллифлар томонидан модаллик категорияси составига ўз моҳияти жиҳатидан: функционал вазифаси, тил тузилишига мансублиги жиҳатидан хилма-хил бўлган маънолар киритиладики,

М.Х. Трансформационные предложения в современном узбекском языке. Канд. дисс. Ташкент, 1985. (Кириш қисми); Яна Махмудов Н.М. Ўша асар, 101-бет; Маматов М.Ш. Вторичный предикат, выраженный субстантивными формами в современном узбекском языке. Ташкент, 1990.

¹ Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981. С. 144.

натижада бу категория маълум аниқликдан маҳрум бўлади¹. Бу эса ҳатто модалликнинг алоҳида тил категорияси сифатида мавжудлигини ҳам шубҳа остига қўяди. Жумладан, И.П.Распапов модаллик ҳақида фикр юритиб, соф грамматик маънодаги категория сифатида ҳеч қандай модаллик категорияси мавжуд эмас, дейди. Унинг фикрича, модаллик категорияси ҳақида эмас, балки гапнинг модал сифати ҳақида гапириш мақсадга мувофиқ бўлади². Т.П.Ломтев ҳам бу категорияга нисбатан худди шунга ўхшаш фикр билдиради. Унинг фикрича, модал характеридаги грамматик категория грамматик модал категорияни эмас», балки бир темани ташкил этади³.

Модаллик ҳақидаги бундай фикрлар тасодифий эмас албатта. Модалликнинг анъанавий талқинига кўра, дарҳақиқат, уни таърифлаш жуда қийин. Модаллик маъноси тил системасининг турли сатҳларида кузатилади. Модалликни ифодаловчи воситалар ҳам ранг-барангдир. Тилшуносликда бу воситаларни аниқлашнинг ягона методикаси бўлмаганлиги туфай модаллик ифодаловчи воситалар турли тиллар материаллари асосида турлича ажратилмоқда. Жумладан, Н.Ю.Шведованинг фикрича, модаллик воситаларига майл, гапнинг алоҳида конструкциялари, интонация, сўз таркиби, такрор, юклама, ундов, кириш (модал) сўзлар ва гаплар мансубдир⁴.

Туркий тиллар материаллари асосида, асосан, қуйидаги модаллик воситалари ажратилади: майл, замон ва шахс қўшимчалари, гапнинг алоҳида қурилмалари, юкламалар, сўз тартиби, интонация, юклама вазифасидаги сўроқ олмошлари, ундалмалар, кириш сўз ва гаплар⁵.

Кўриниб турибдики, бу категория остида хилма-хил воситалар: морфологик (майл, замон, шахс аффикслари), лексик (сўзларнинг турли

¹ Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения. -ВЯ, 1977, № 4, С. 3.

² Распопов И.П. Заметки о синтаксической модальности и модальной квалификации предложения. - В кн.: Синтаксис и интонация, С. 10.

³ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М, 1972, С. 91.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970. С. 542-545.

⁵ Каранг: Современный татарский литературный язык (синтаксис). М., 1971. С. 9; Зейналов Ф. Категория модальности и способы ее выражения в тюркских языках. - Советская тюркология. 1970, № 2; Ангели Ф.А. К вопросу о категории модальности и лексические ее выражения в тюркских языках. АҚД. М., 1964; Агазаде Н.Г. К вопросу о категории наклонения и модальности в современном азербайджанском языке. Баку, 1965; Шариева Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке. АҚД. Фрунзе, 1969; Расулов И. Предикативлик ва модаллик ҳамда уларнинг ўзаро муносабатига доир. Ўзбек тили ва адабиёти. 1979, 4-сон; Саидов С. Модал сўзларнинг гапда қўлланилиши ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, 4-сон.

гуруҳлари), синтактик (алоҳида гап қурилмалари, сўз тартиби, такрор ва фонетик воситалар (кнтонация) киритилади. Бир категория остига бундай хилма-хил воситаларнинг бирлаштирилиши тилшунослар ўртасида, табиий равишда, айрим эътирозларнинг туғилишига сабабчи бўлди. Шунинг учун ҳам бу воситаларни бирлаштирадиган бир умумий белги топишга ҳаракат қилинади. Бу воситаларнинг ҳаммаси ўз функциясини гап ичида (гап сатҳида) кўрсатади. Ана шу белги, яъни синтактик белгиси юқоридаги воситаларни бирлаштиришга маълум даражада асос бўлди. Шунга кўра модаллик воситаларини ҳам: 1) конструктив-синтактик; 2) морфологик-синтактик; 3) интонацион-синтактик гуруҳларга ажратиш мумкин¹. Барча модал маънодаги воситаларга синтактик мақом берилиши бу воситаларнинг тузилиши умумийлигини кўрсатиш учун асос бўладигандек туюлади. Аммо, маълум бир ўринда бирлаштиришга асос бўлса» бу синтактик белгиси модал воситалар фарқланишида ўз қувватини йўқотади². Шунинг учун ҳам Р.Г.Сибагатов модаллик категориясини белгилашда турли сатҳлилик категориясига асосланиши лозимлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, тилшуносликда турли сатҳлилик категорияси мавжуд бўлиб, бу категорияни турли сатҳга оид бирликларнинг бир умумий тушунча атрофида бирлашиши ҳосил қилади. Турли сатҳлилик категориясининг мазмуни - бу бутун бир семантик соҳа бўлиб, бир-биридан фарқ қилувчи ва шу билан бирга бир тушунча остига бирлашган грамматик ва лексик маъноларни ўз ичига олади³. Шу нуқтаи назардан,, модаллик категорияси ифода планига кўра ҳақиқатан ҳам турли сатҳлилик категориясига мансубдир. Турли сатҳга оид бирликлар бир тушунча - модаллик тушунчаси остига бирлашади. Демак, модаллик категорияси тил категорияси сифатида объектив мавжуддир.

Модалликнинг умумий таърифга тилшуносликда маъно плани нуқтаи назаридан ёндашилади, яъни муносабат белгиси эътиборга олинади. Аммо

¹ Сибагатов Р. Г. Теория предикативности. Саратов ГУ, 1984, С. 17.

² Сибагатов Р.Г. Ўша асар, 178-бет.

³ Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. М., 1967. С.5; Сибагатов Р.Г. Ўша асар, 178-бет.

В.З.Панфилов таъкидлаганидек, тилшуносликда бу категориянинг моҳияти, унинг фикр модаллиги муносабати, гап модаллигининг типлари, модалликнинг предикативликка муносабати билан боғлиқ бўлган энг муҳим масалалар бўйича бир хиллик йўқ¹.

Гапнинг номинатив аспекти тарафдорлари гапни икки қисмга диктум ва модусга². ажратадилар. Диктум бу синтактик қурилма ифодаладиган объектив мазмун, яъни пропозициядир. Маълум синтактик қурилманинг гап бўлиб шаклланиши учун фақат диктумни (пропозицияни) ифодалашгина етарли бўлмайди. Ш.Баллининг фикрича, модус қўшилгандагина гапга айланади. Демак, модус гапнинг энг муҳим қисмидир, «сиз гап шакллана олмайди, чунки модалликни акс эттира олмайди. У жумланинг диктумдан бошқа барча хусусиятларини модусга киритади. Шунинг учун ҳам филлмор жумла формуласини $C = M + P$ (C-жумла, M-модаллик, P-пропозиция) (диктум) тарзида кўрсатади³. Бундай тушунишда коммуникациянинг турлари ҳисобланган дарак, сўроқ, буйруқ маънолари, эмоционал маънолар, субъектив - модал маънолар ва бошқалар модус ҳисобланади. Модаллик В.В.Виноградовнинг 1950 йилда эълон қилинган «О категории модальности и модальных словах в русском языке» мақоласида ҳам шундай кенг талқин қилинди ва унинг бу концепцияси совет тилшунослигидаги модаллик муаммоси юзасидан қилинган кейинги тадқиқотларга ҳам жуда катта таъсир қилди. В.В.Виноградов ва унинг издошлари томонидан модаллик остида: 1) коммуникатив маъно турлари: дарак, сўроқ, буйруқ маънолари бўйича фарқланадиган гап турлари, 2) тасдиқ ва инкор бўйича фарқланадиган гап турлари⁴; 3) гап мазмунига сўзловчининг ҳиссий муносабати ва бошқа бир қатор маънолар бирлаштирилади.

¹ Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971. С. 183.

² Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, С. 44.

³ Каранг: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972. Аммо бунда энг муҳим структура - синтактик структура ва актуал структура акс этмай қолган. Демак ҳар қандай жумла синтактик структура (Сс) ҳамда пропозиция(Р), модал (М) ва актуал (А) структураларни ўз ичига олган семантик структуранинг (СемС) ўзаро муносабатидан иборатдир: яъни $Cc-P + M+A$

⁴ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960. С. 260; Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1958, С. 163-164.

Т.Б.Алисова Ш.Баллининг диктум ва модус ҳақидаги фикрини давом эттириб, модаллик ҳақида шундай дейди: «Ҳар қандай жумланинг предикатив табиати икки сатҳдан ташкил топади: биринчиси денотат (диктум)нинг субъект-предикат муносабатини акс эттирса, иккинчиси бу муносабатга сўзловчининг муносабатини ифодалайди¹. Г.А.Золотова учинчи тип модал муносабатни - ҳаракат ва унинг агенси ўртасидаги муносабатни ажратади². Биринчи тип муносабат (объектив модаллик) - бу жумла мазмунининг борлиққа реаллик-нореаллик, мувофиқ келиш ёки мувофиқ келмаслик нуқтаи назаридан муносабатдир. Иккинчи тип муносабат (субъектив модаллик) - бу сўзловчининг жумла мазмунига ишонч, гумон, аниқлик-ноаниқлик, розилик каби муносабатларидир. Учинчи тип модаллик эса ўз ичига мумкинлик, истак, зарурлик каби маъноларни олади³. Биринчи тип модалликнинг асосий ифода воситаси майл категорияси, иккинчи типники - кириш (модал) сўзлар, учинчи типники эса кесимга (предикатга) қўшиладиган ҳолат категорияси (Шчерба) ҳисобланади. Биринчи тип модаллик гапнинг зарурий белгиси, модалликнинг қолган типлари эса гапнинг факультатив белгиси эканлиги кўрсатилади. Шундай қилиб, модалликнинг мазмун плани ҳам бир умумий белгининг йўқлиги унинг ички бутунлигига путур етказди. Модаллик категориясининг юқоридаги типларини ажратишда энг муҳим нарсаси - субъектив томонга эътибор кам жалб қилинади. Худди шу субъектив томон бирлаштирувчи белги вазифасини бажариши мумкин. Р.Г.Сибагатов модаллик, биринчи навбатда, сўзловчининг реалликка бўлган муносабатининг акс этишидир, деб тўғри таъкидлайди.

Унинг фикрича, модалликнинг мазмун плани учун сўзловчи муносабатини бирлаштирувчи белги сифатида асос қилиб олиш категория бутунлигини сақлайди.

¹ Грамматика современного русского литературного языка. М.-. 1970, С. 611.

² Ўша асар, 545-бет.

³ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М, 1974, С. 151.
117Сибагатов Р.Г. Ўша асар, 184-185-бетлар.

Модалликнинг муносабат ифодаланишини ҳамма эътироф этади. Муносабат эса шу муносабатга киришувчи маълум элементларнинг бўлишини тақозо этади. Тилшуносликда ўзаро муносабатда бўлган элементлар масаласи ўзининг аниқ талқинини топган эмас. Шунинг учун муносабатнинг ўзи ҳам шу кунга қадар ноаниқ бўлиб келди.

Объектив модаллик деганда, одатда, гапдан ифодаланган мазмуннинг реалликка бўлган муносабати тушунилар экан, демак, унинг схемаси қуйидагича: гап мазмуни - реаллик. Бу ўзаро маълум муносабатга киришувчи икки элементдир. Муносабат эса элементнинг қисмига ҳам, элементлар йиғиндисига ҳам тенг эмас.

Муносабат мантиқига мувофиқ, муносабат - бу икки ўринли (валентли) предикатдир. Демак, у энг камида уч қисмдан таркиб топади: элемент - муносабат - элемент. Объектив модалликнинг юқоридаги схемасида у гап мазмуни реаллик) «гап мазмуни» муносабатга киришаётган элементлардан бири сифатида қатнашмоқда. Аммо муносабатнинг (модалликнинг) ўзи акс этмаган. Бу ўринда энг зарур қисм - «субъект» етишмайди. Шунинг учун ҳам айрим тилшунослар объектив модалликни гап мазмунининг сўзловчи нуқтаи назаридан объектив реалликка муносабати сифатида талқин қилиб, етишмаган элементни тўлдирадilar.

Субъектив модаллик кўпчилик тилшунослар фикрича, «субъект» ва «гап мазмуни» элементларини ўз ичига олади. Унинг схемаси қуйидагича: «субъект-гап мазмуни». Бу ерда ҳам зарурий элемент, «объект» (реаллик) акс этмай қолган. Демак, субъектив модаллик ҳам уч аъзо: «субъект», «гап мазмуни», «объект» бирлигидан иборатдир.

Ҳар сафар «объект» элементи пайдо бўлиши билан, онгда дарҳол «субъект» элементи ҳам вужудга келади ёки, аксинча, «субъект» элементи пайдо бўлиши билан — «объект» элемент ҳам пайдо бўлади, ва бу билан бир вақтда объективга субъектив ишлов бериш механизми ҳам қўшилади¹. Бу

¹ Сибгатов Р.Г. Ўша асар, 184-185-бетлар.

ишлов беришнинг моҳияти асос деб олинаётган нарсанинг ушбу тафаккур акти предикатига муносабатини (ёки, аксинча, иккинчи элементнинг биринчи элементга муносабатини) белгилашдан иборатдир.

ПРЕДИКАТИВЛИК ВА МОДАЛЛИК

Предикативлик ва модаллик ўзаро чамбарчас боғланган ҳодисалардир. Шунинг учун ҳам лингвистика тарихида бу икки ҳодисанинг ўзаро муносабатига бағишланган жуда кўп асарлар бор. Шунга қарамай, бу икки ҳодисанинг туташ нуқталари нималардан иборат ва қайси хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади, деган саволлар ҳамон аниқ жавобини топгани йўқ. Баъзан предикативликни модаллик билан тенглаштириш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳар иккисининг ҳам гап мазмунининг объектив реалликка муносабатини ифодалаши таъкидланади (В. В. Виноградов)¹.

Гапни гап қилиб турган энг асосий белги нима, деган саволга ҳам баъзилар модаллик, деб жавоб берадилар².

Модаллик ва предикативлик ҳақида гап қетганда баъзан модалликнинг предикативликка нисбатан жуда кенг тушунча эканлиги³, баъзан эса модаллик предикативликнинг узвий бир қисми эканлиги таъкидланади⁴. В.В. Виноградов бир ўринда предикативлик билан модалликни тенглаштириб, “...предикативлик категориясининг тўғри, доимий ва бевосита ифодала-модаланиши гап модаллигидир”, - дейди⁵, иккинчи ўринда модалликни предикативликнинг бир компоненти сифатида қарайди⁶. Н.Е.Петров модаллик ва предикативликнинг маълум чегарасини белгилаш учун предикативликни логик-синтактик категория сифатида тил сатҳи бнрлиги, модалликни эса коммуникатив-синтактик категория сифатида нутқ сатҳи бирлиги тарзида қараш лозим, -

¹ Грамматика русского языка. Т. 2, Синтаксис, Ч. 1, М., 1966, С. 80

² Шапиро А.Б. Модальность и предикативность к признакам предложения в современном русском языке. Филологические науки, 1958, № 4; Лоя Я.В. К изучению проблемы синтаксиса современного русского языка. Филологические науки, 1962, № 4.

³ Шапиро А.Б. Ўша асар; Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М., 1958, С. 40.

⁴ Куркина А.И. Наклонения глагола в якутском языке, М., 1970, С. 24; Панфилов В.З. Взаимоотношение,.... С. 176.

⁵ Виноградов В.В. Основание вопросы синтаксиса предложения. -В кн.: Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975. С. 269.

⁶ Грамматика русского языка. Т. 2, Синтаксис, Ч. 1, М., 1966. С. 79-80.

дейди¹.Аммо бу билан уларнинг фарқи аниқ очилмайди. Чунки модалликнинг бир тури тил сатҳига ҳам оиддир.

Семантик планда модаллик категорияси учун бирлаштирувчи белги вазифасини бажарувчи субъективлик (сўзловчи нуқтаи назари) предикативлик категорияси билан модаллик категорияси ўртасида фарқловчи белги вазифасини ўтиши мумкин. Биринчидан, модаллик предикативликка нисбатан, дарҳақиқат, кенг тушунча. Чунки предикативлик фақат гап сатҳи учун характерли бўлса, модаллик гап бўлмаган курилмалар (масалан, сўз бирикмаси) учун ҳам хосдир². Шунинг учун ҳам В.Г. Адмони модалликни иккига- гапга хос бўлган модаллик, сўз бирикмасига хос модалликка бўлинади³

Иккинчидан, гап сатҳида қаралаётган модаллик предикативликнинг таркибий элементидир. Предикативк гап орқали ифодаланаётган ахборотнинг объектив реалликка муносабатини умумий тарзда билдирса, модаллик гап мазмунининг сўзловчи нуқтаи назаридан абъектив борлиққа муносабатини ёки сўзловчининг гап мазмунига муносабатини билдиради. муносабатини ёки. Ҳар икки типдаги модалликда ҳам субъективлик белгиси алоҳида ўрин тутади.

МАНТИҚИЙ ВА ГРАММАТИК МОДАЛЛИК

Бу муаммо фақат лингвистика учунгина эмас, балки мантиқ учун ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки модаллик категорияси фикрнинг мантиқий курилиши билан чам-барчас боғланган тил ҳодисалари қаторига киради. Шунинг учун модаллик ҳам тилшуносликнинг, ҳам мантиқнинг текшириш объектидир. Биринчисида модаллик гапнинг энг муҳим белгиси сифатида қаралса, иккинчисида тафаккур шакли сифатидаги ҳукмнинг муҳим белгиси сифатида қаралади. Шунга кўра В.З.Панфилов тил категорияси бўлган модалликни мантиқий категория бўлган модаллик билан боғлаб ўрганиш лозимлигини кўрсатади.

¹ Петров Н.Е. О содержании и объеме языковых модальности. Новосибирск, 1982, С. 8.

² Адмони В.Г. Қўрсатилган асар, 40-бет.

³ Адмони В.Г. Ўша асар, ўша бет.

В.З.Панфилов гап орқали ифодаланадиган ҳукмнинг ккки сатҳи мавжудлигини кўрсатади. Улардан биринчиси ҳозирги шаклий мантиқ томонидан ажратиладиган пропозиционал функция сифатидаги ҳукм. Пропозиционал функция сифатидаги ҳукм структураси N ўринли предикат ва унинг аргументлари муносабатидан иборат ($aRBv$ формуласи). Бундай ҳукм структураси икки қисмдан (агар предикат бир ўринли бўлса) ёки уч ва ундан ортиқ қисмдан (агар предикат кўп ўринли бўлса) ташкил топади.

Гапда ифодаланган ҳукм структурасининг сатҳи анъанавий шаклий мантиқнинг ўрганиш объекти бўлган субъект-предикат структурадир ($S + P$ дир формуласи).

Агар пропозиционал функция сифатидаги ҳукм объектив реалликдаги объектив алоқаларни акс эттирса, субъект-предикат структура сифатидаги ҳукмда эса билиш жараёни акс этади. Субъект предикат структурасида вазиятнинг бир фикр предмети сифатида, иккинчи қисми унга предикацияланаётган белги сифатида» ажратилади. Шундай қилиб, ҳукмнинг субъект-предикат структура сатҳида билиш жараёнининг йўналиши яъни унинг субъектив томонини акс этади¹.

Ҳукмнинг бу икки сатҳдаги структураси гап структурасида ҳам ўзининг шаклий ифодасига эга: улардан биринчиси гапнинг синтактик бўлинишлари орқали (яъни синтактик структура, элементлари орқали), иккинчиси эса логикграмматик ёки актуал бўлиниш орқали ифодаланади. Демак, модаллик гапнинг актуал бўлиниши билан чамбарчас боғланган².

Англашиладики, маълум бир вазиятнинг ўзи ҳукмнинг бир неча хил субъект-предикат структураси билан ва, шунга мувофиқ, гапнинг турли логикграмматик бўлиниши билан акс этади. Бунда эса инсон билиш фаолиятининг актуаллиги кўринади.

¹Гак В.Г. Ўша асар. 143-бет.

² Қаранг: Гуревич В.В. Модальная актуализация смысловых компонентов предложения. - ФН, 1985, № 2.

Модаллик остида гапнинг субъект билан боғлиқ бўлган турли маънолари тушунилар экан, аввало, бу маъноларни икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқдир: 1) объектив (антологик) ва 2) субъектив модаллик.

Уларнинг биринчиси билиш акти йўналтирилган маълум бир воқеадаги мавжуд объектив алоқалар характери акс эттиради (мумкинлик, ҳақиқийлик, зарурийлик). Иккинчиси эса бу алоқаларни билиш : даражасига сўзловчининг муносабати (баҳоси)ни ифодалайди.

Объектив модаллик гапнинг синтактик бўлиниш сатҳида ўз ифодасини топади¹. Унинг шаклий кўрсаткичлари: 1) феъл майллари (шарт-истак, буйруқ, шартли, ижро ва бошқ.); 2) махсус модал феъллар: хоҳламоқ, истамоқ ва бошқ.; 3) лексик воситалар: керак, лозим, даркор, мажбур, зарур ва бошқ.

Объектив модаллик, ўз навбатида, турли маъноларни ўз ичига олади: 1. Гапда ифодаланган мазмуннинг борлиққа муносабати. Бу феъл майллари ва интонация (номинатив сўз-гапларда) орқали ифодаланади ва гап мазмунининг реал (нореал) эканлигини фарқлайди².

2. Субъектнинг «ўз» ҳаракатига муносабати. Бу модаллик тўрт субкатегорияни бирлаштиради: 1) аниқлик. Ноль кўрсаткич билан характерланади; 2) мумкинлик, «имконияти борлиқ, Олмоқ, бўлмоқ кўмакчи феъллари орқали ифодаланади. Мас: Бу ниятни амалга оширса бўлади (ошириб бўлади). У институтда ўқий олади ва бошқ.; 3) зарурлик, мажбурлик. Модалликнинг бу маъноси керак, лозим, даркор, зарур сингари сўзлар орқали ифодаланади. Мас: Мен ўқишим керак; 4) хоҳиш-истак. Бу маъно махсус модал феъллар орқали (хоҳламоқ, истамоқ ва бошқ.) ифодаланади. Мас: Мен ўқишни истайман.

Юқорида санаб ўтилган барча модаллик турлари объектив модалликка оид бўлиб, диктумга, В.З.Панфилов концепциясига кўра эса пропозиционал функция сатҳига оиддир.

¹ Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конституировании структуры предложения и суждения. -ВЯ, 1977, № 4, С. 39.

² Гак В, Г. Ўша асар, 143-бет.

Субъектив модаллик гапда ифодаланган объектив мазмунга сўзловчининг муносабатини ифодалайди ва модусга (В.З.Панфилов концепциясига кўра логик-грамматик сатҳга) киради. Субъектив модаллик кириш сўз функциясида келган махсус модал ёки модал вазифасидаги бошқа сўзлар ёрдамида ифодаланади. Субъектив модаллик орқали, ўз навбатида сўзловчининг ўз фикрига турли муносабатлари намоён бўлади: ишонч (албатта, келаман), тасдиқ (тўғри, келаман), гумон (эхтимол, келарман), ачиниш (афсус, келаман) ва бошқ. Субъектив модаллик факультатив характерга эгадир.

Шундай қилиб, синтактик модаллик гапни шакллантиришдаги ўрни ва субъектнинг гап мазмунидаги муносабат даражасига қараб, икки гуруҳга - объектив ва субъектив модалликка бўлинади. Объектив модаллик. гапни шакллантирувчи зарурий белгилардан бири, асосий узви ҳисобланса, субъектив модаллик объектив модаллик устига қўйилган қўшимча модалликдир. Шунинг учун ҳам у гапнинг асосий узви эмас.

Кўриниб турибдики, сўзловчининг коммуникатив нияти, унинг гап мазмунига эмоционал муносабати ва субъектив модаллик гарчи гапнинг актуаллаштирувчи Қисмлари бўлса ҳам, уларнинг табиати ва гап тузилишидаги асосий роли шунчалик хилма-хилки, уларни Фақат грамматик планда «турли сатҳлилиқ», семантик планда сўзловчининг «муносабатини ифодалаш» белги остида бирлаштириш мумкин холос.

ТЎЛДИРУВЧИЛИ ЁЙИҚ ГАПЛАР СЕМАНТИКАСИ

N га + vf моделидаги қурилма моҳият сифатида тўлдирувчи позициясидаги аргументларнинг феъл предикат орқали юзага чиқувчи муносабатини акс эттиради. Тўлдирувчи ҳолатидаги аргумент турли референт маъноларни ифодалайди. Бу референт маънолар тўлдирувчи ҳолатидаги аргументнинг предикат билан синтагматик муносабати ҳамда ҳар икки қисмининг қандай лексемалар билан тўлдирилишига қараб белгиланади. Масалан: 1) Бу сўзлар унга ёқди (А.Қ.); 2) Челак сувга тўлди; 3) Китобни

синглисига олди; 4) Рўмолни мукофотга олди; 5) Ҳалима Салимага айтди; 6) Ёш болага ўхшайди.

Биринчи жумла билан иккинчи жумла, учинчи жумла билан тўртинчи жумла бир хил синтактик структурага эга бўлсалар ҳам лекин мазмуний иштирокчиларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Биринчи жумлада ёқди предикати орқали муносабатда бўлган икки семантик предикатнинг биринчиси (бу сўзлар) таъсир қилувчи предметни, иккинчиси эса (унга) таъсирга учровчи предметни билдиради. Иккинчи гапда тўлди предикати орқали муносабатда бўлган икки предметнинг биринчиси (челак) таъсирга учраётган предметни иккинчиси (сув) эса таъсирга восита бўлаётган ва таъсир қилаётган предметни билдиради. Тўртинчи ва бешинчи жумла структураси олди предикати орқали боғланган икки семантик предметдан иборат бўлса ҳам, лекин семантик предметларнинг ролларига кўра бу жумлалар бир-биридан фарқ қилади. Тўртинчи жумладаги семантик предметлардан биринчиси (рўмол) агенс таъсирига учровчи предметни, иккинчиси (мукофот) агенс ҳаракатнинг юзага чиқиши учун асос бўлган предметни акс эттиради. Бешинчи жумладаги айтди предикати орқали ўзаро муносабатда бўлган Ҳалима ва Салима предметлари ҳам юқоридагилардан тубдан бошқача вазифа бажаради: биринчиси ҳаракатни юзага чиқарувчи предмет (агенс), иккинчиси эса агенс ҳаракатини қабул қилувчи предмет (пациенс) вазифаларида келади. Олтинчи жумладаги предикат муносабатда бўлган предмет предикат орқали ифодаланган ўхшатишга эталон бўлган предметни билдиради.

Шундай қилиб, жўналиш келишигидаги ва билан кўмакчили отдан ифодаланган воситали тўлдирувчи билан кенгайган гап инвариант сифатида бир умумий гап моделини ташкил этса ҳам, лекин бу инвариант нутқ таркибида турли лексик вариантлар билан тўлдирилган хилма-хил семантик-синтактик вариантлар сифатида намоён бўлади.

N дан + vf модели чиқиш келишигидаги отдан ифодаланган воситали тўлдирувчи билан кенгайган жумлаларнинг умумлашган типини

гавдалантиради. Бу модел қисмлари нутқ жараёнида лексик бирликлар билан тўлдирилган ҳолда турли семантик-синтактик вариантларда намоён бўлади. Масалан: 1) Овқатдан олинг; 2) Кичик ўғлимдан бахт кўрдим; 3) Олимлардан гапирди; 4) Уп бетондан қурилган. Бу жумланинг дастлабки иккисиди предикат орқали муносабатда бўлган икки предметдан фақат бири бевосита ифодаланган ва улар биринчи жумлада шахс ҳаракатига қисман қараган предмети, иккинчисиди предикат акс эттирган ҳаракатни юзага чиқарувчи предмети (агенсини) билдиради. Учинчи жумла бир ўринли муносабатдан иборат бўлган системани ифодалайди. Предикатнинг бўш ўрнини тўлдирувчи олимлардан аргументи муносабат билдирувчи гапирди предикатидан англашилган ҳаракатни юзага чиқарувчи агенсини билдиради. Тўртинчи жумла икки ўринли муносабатни акс эттирувчи система саналиб, бўш ўринларни тўлдирган уй ва бетондан предметлари муносабат билдирувчи қурилди предикати орқали боғланган. Биринчи предмет предикатдан англашилган ҳаракатнинг натижаси бўлган предмети, иккинчиси эса предикатдан англашилган ҳаракатнинг юзага чиқишига восита, материал бўлган предмети ифодалайди.

N да + vf модели ҳам турли семантик-синтактик вариантлар орқали юзага чиқади: 1) Самолётда учдик, 2) Ўқишда намуна бўлмоқда. Биринчи жумлада предикатдан ифодаланган ҳаракатнинг юзага чиқиши учун восита бўлган предмети, иккинчисиди эса предикатдан англашилган ҳаракатнинг доирасини кўрсатувчи предмети билдиради.

Англашиладики, тил сатҳидаги бир умумлашган структура нутқда ўзининг турлича намоён бўлиш имкониятига эга. Тўлдирувчи ҳолатида келган семантик предмет турли вазифаларни бажариши мумкин: ҳаракатни юзага чиқарувчи предмет, ҳаракатни қабул қилувчи предмет, ҳаракатнинг юзага чиқишига восита бўлган предмет, ўхшатилишига эталон бўлган предмет ва бошқ.

ҲОЛЛИ ЁЙИҚ ГАПЛАР СЕМАНТИКАСИ

Йиғиқ жумлалар таркибида ҳол иштирок этиб, жумла мазмунини кенгайтиради. Ҳоллар шакл ва мазмун жиҳатдан ранг-барангдир. Шунинг учун ҳам уларнинг шакл ва мазмуни қуйидаги ҳолли гап моделларини гавдалантириши мумкин:

I. 1) $X_{\text{да}} + П_{\text{ф}}$; 2) $X_{\text{га}} + П_{\text{ф}}$; 3) $X_{\text{дап}} + П_{\text{ф}}$; 4) $X_{\text{гача}} + П_{\text{ф}}$.

$\left\{ \begin{array}{l} \text{-лиги учун} \\ \text{-лиги сабабли} \\ \text{-лиги туфайли} \\ \text{-ганига} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{-данбуён} \\ \text{-дан бери} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{-га қадар} \\ \text{-га довур} \end{array} \right.$
--	--	---

II. 1) $X_{\text{тарз}} + П_{\text{ф}}$; 2) $X_{\text{д_миқ}} + П_{\text{ф}}$ 3) $X_{\text{шарт}} + П_{\text{ф}}$

Биринчи гуруҳдаги ҳолли ёйиқ гап моделлари асосида кўпроқ шакл, иккинчи гуруҳдагилар асосида эса мазмун ётади. Биринчи гуруҳдаги моделлар нутқ жараёнида лексик бирликлар билан тўлдирилган ҳолда турли семантик-синтактик вариантлар орқали намоён бўлса, иккинчи гуруҳдагилар гарчи умумлашган маъно асосида типларга бирлаштирилган бўлса ҳам, лекин бу моделлар ҳам нутқ жараёнида муайян лексемалар билан тўлдирилган ҳолда юқоридаги умумлашган маънонинг турли хил вариантлари асосида юзага чиқади. Ҳол ҳолатида келаётган аргумент предикатнинг семантик валентлигини юзага чиқарувчи бўлганлиги сабабли предикат талаб этган маънода келади. Масалан,.

- 1) Хўроз ҳамма ерда бир хил кичқиради (мақол),
- 2) Омон, сени кўргандан бери кўзларимга уйқу келмайди (Ҳ.О.),
- 3) Бўри борди сув, ичгали (Крилов),
- 4) У яшайди беситам, безор (Ҳ.О.) ва бошқ.

Биринчи гапда предикатнинг ўрин валентлигини, иккинчи гапда пайт валентлигини, учинчи гапда мақсад валентлигини, тўртинчи гапда тарз

валентлигини рўёбга чиқарган. Шунинг учун ҳол таснифида предикатнинг семантик валентлиги бош мезон бўлиб хизмат қилиши керак.

ПРЕДМЕТНИНГ МУРАККАБ НОМЛАРИ (ДЕСКРИПЦИЯ) ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

Предикатнинг бўш ўринларини предметнинг мураккаб номлари ҳам эгаллаши мумкин.

Бу вақтда предметнинг мураккаб номлари бир бутун ҳолда предикатнинг аргументи бўлиб келади. Предметнинг мураккаб номи ўз ички тузилишига эга бўлганлиги туфайли у ҳам қисмларга ажралади. Лекин бу, исмлар жумланинг эмас, балки мураккаб номнинг қисми саналади. Хусусан, аниқловчилар предметнинг белгисини билдириб, у билан зич боғланган ҳолда шу предметнинг мураккаб номини ҳосил қилади ва аниқловчи-аниқланмиш бир бутун ном сифатида жумла тузилишида иштирок этаётган бошқа предмет номлари билан муносабатга киришади. Аниқловчиларнинг ўзлари ҳам мураккаб ном ҳосил қилиш даражасига кўра бир хил эмас. Сифатловчи ва изоҳловчилар қаратқич аниқловчиларга нисбатан аниқланмиш билан ўта зич боғланади. Шунинг учун ҳам предметнинг мураккаб номи таркибида сифатловчилар, изоҳловчилар ва қаратқич аниқловчилар иштирок этса, у вақтда дескрипциянинг ўзи икки даража асосида қисмларга бўлинади: аввало, қаратқич гуруҳи ва қаралмиш гуруҳи ажратилади, сўнгра қаратқич қисми ҳам, қаралмиш қисми ҳам яна қисмларга ажралади. Масалан, Азиз асримизнинг азиз онлари Азиз одамлардан сўрайди қадрин жумласи уч ўринли муносабатни акс эттирувчи системани ифодалайди. 1) Азиз асримизнинг азиз онлари, 2) азиз одамлардан, 3) қадрин аргументлари муносабат билдирувчи сўрайди предикати орқали ўзаро боғланган. Бу аргументнинг иккитаси предикатнинг мураккаб номи саналиб, ўз ички тузилишига эга. Биринчи аргумент дастлаб икки қисмга ажралади: 1) азиз асримизнинг, 2) азиз онлари. Дескрипциянинг бу ажралган қисмлари яна ажралишда давом этади: 1) азиз + асримизнинг; 2) азиз + онлари,.

Шундай қилиб, қаратқич-қаралмишга ажралиш дескрипция тузилишининг биринчи даражаси, сифатловчи-сифатланмиш, изоҳловчи-изоҳланмишга ажралиш эса иккинчи даражаси саналади.

Предметнинг мураккаб номи бир бутун ҳолда предикатнинг бўш ўринларини тўлдирган ҳолда турли вазифаларда келишлари мумкин. Масалан, предикат англатган ҳаракатни юзага чиқарувчи предмет: Азиз асримизнинг азиз онлари + сўрайди: предикат билдирган ҳаракат таъсирига учровчи предмет: азиз одамлардан + сўрайди ва бошқ.

ГАПНИНГ КОММУНИКАТИВ АСПЕКТИ

Агар пропозитив (номинатив) ва модал аспектлар гапнинг инъикос этиш семантикасини, унинг денотатив ва сигнификатив мазмунини акс эттирса, коммуникатив план, биринчидан, сўзловчининг коммуникатив ниятини, яъни шу гапдан ифодаланган объектив мазмун элементларининг аҳамиятлилик даражасини белгилашни (актуал бўлакларга ажратиш) ҳамда дарак, сўроқ, бўйруқ ифодалашни, иккинчидан пресуппозиция ахборотини ўз ичига олади¹. Шундай қилиб, тил бирлиги сифатида гап семантикасига фақат номинатив план - пропозиция плани оиддир. Коммуникатив план эса жумла семантикасининг, демак, нутқ семантикасининг предмети².

АКТУАЛ ТУЗИЛИШИ

Ҳар қандай синтактик қурилма гап бўлиши учун маълум пропозицияни ифодалашдан ташқари, коммуникатив мақсадни ҳам ифода этиши керак. Масалан, Карим Москвага кетди жумласида умумий тузилиш - пропозиция ифодаланишидан ташқари, сўзловчининг коммуникатив нияти ҳам ифодаланган. Бу ўринда сўзловчининг нияти Каримнинг ҳаракати ҳақида маълумот беришдир. Шунинг учун ҳам Карим нима қилди? сўроғига жавоб бўлади. Москвага Карим кетди жумласида эса сўзловчининг коммуникатив нияти кимнинг кетганлиги ҳақида маълумот беришдир. Москвага ким кетди?

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола, М., 1987, С. 12-13.

² Васильев Л.М. Ўша асар, 13-бет.

сўроғига жавоб бўлади. Карим Москвага кетди жумласида эса сўзловчининг коммуникатив нияти яна бошқа ҳаракатнинг йўналиши ҳақида маълумот беришдир. Бу ўринда Карим қаерга кетди? сўроғига жазоб бўлади. Кўриниб турибдики, жумлани ташкил этган синтактик элементлар маълум синтактик вазифани бажариш билан бирга, сўзловчининг коммуникатив ниятини ифодалаб коммуникатив вазифа бажариш учун ҳам хизмат қилади. Жумланинг коммуникатив вазифаси нуқтаи назардан тузилиши унинг актуал тузилиши ҳисобланади.

Коммуникатив (актуал) вазифа нуқтаи назаридай жумлани ташкил этувчи элементлар тема (маълум) ва рема (янги) қисмларга бўлинади. Жумланинг рема қисми коммуникатив энг аҳамиятли қисм - коммуникатив марказ ҳисобланади. Савол гапнинг шу коммуникатив марказини-ремани аниқлаш учун берилади. Жумланинг тема қисми аввалдан маълум бўлганлиги учун саволда ҳам айнан такрорланади. Шунга кўра, биринчи ҳолатда (Карим нима қилди? сўроғига жавоб бўлганда) Карим - тема (маълум), Москвага кетди - рема (янги), иккинчи ҳолатда (Москвага ким кетди? сўроғига жавоб бўлганда) Москвага кетди - тема (маълум), Карим - рема (янги); учинчи ҳолати (Карим қаерга кетди? сўроғига жавоб бўлганда) Карим кетди - тема (маълум). Москвага - рема (янги) ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, жумла коммуникатив (актуал) жиҳатдан доимо икки қисмдан - тема (маълум) ва рема (янги) қисмлардан ташкил топади. Бу жиҳатдан синтактик структуранинг анъанавий бош бўлақларига ўхшайди. Баъзан уларга тенг келиши мумкин: тема - эгага, рема - кесимга. Аммо тема-рема ва эга-кесим бўлинишлари ўзаро муносабатда бўлган бошқа-бошқа тузилишлар бўлиниши бўлганлигидан, улар бир-биридан тубдан фарқ қилади. Синтактик тузилиш элементлари бош бўлақлардан ташқари, яна бошқа бўлақлардан ҳам ташкил топса, коммуникатив тузилиш доимо икки элементдан - коммуникация предмети - тема ва тема ҳақида маълумот берувчи коммуникатив марказ - ремадан ташкил топади.

Актуал бўлакларни ифодалаш учун тилшуносликда турли хил терминлардан фойдаланилади. Масалан, асос ва ядро (Матезиус), маълум ва янги (Крушельницкая), асос ва предикацияланувчи қисм (Распопов) ва бошқ. Шунингдек, мантикий субъект ва мантикий предикат, рухий субъект ва рухий предикат, мазмуний субъект ва мазмуний предикат терминлари ҳам ишлатилади.

Тема ва ремаларга бўлинишнинг актуал бўлиниш ҳисобланишининг сабаби шуки, сўзловчи учун бу бўлиниш актуал, фақат шу контекст учун, ёки шу вазият учун хос бўлган бўлинишдир. Юқоридаги Карим Москвага кетди жумласининг уч хил бўлиниши шуни кўрсатадики, алоқа-аралашувнинг конкрет вазиятига Қараб сўзловчи ўз олдига турли хил коммуникатив вазифа қўяди.

Тилшуносликда бундай бўлиниш актуал бўлиниш терминидан ташқари, бошқа бир қатор терминлар билан ҳам ифодаланади: Коммуникатив бўлиниш, контекстуал бўлиниш, тема-рематик бўлиниш, жумланинг функционал йўналиши, жумланинг коммуникатив йўналиши ва бошқ.

Маълум ва янги маънолар нутқ жараёнида сўзловчининг коммуникатив ниятига кўра жумланинг асосий грамматик маъноси устига қўйилади¹.

Шундай қилиб, гап бўлакларининг коммуникатив юки жумла мазмунининг ажралмас қисми, шунинг учун актуал бўлинишни алоҳида синтактик категория сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Актуал бўлинишнинг ўрганилиш тарихи. Ҳозирги тилшуносликда актуал бўлиниш термини остида ўрганилаётган ҳодиса анча узоқ вақтлардан буён тилшунослар томонидан кузатилиб келинади. Проф.А.Рустамовнинг оғзаки маълумотига қараганда, Ўрта Осиё филологлари, хусусан, Замахшарий асарида ҳам бу ҳодиса маълум бўлган. Актуал бўлиниш қисмларини ифодаловчи махсус терминлар ҳам қўлланилган: мавзу (тема), маҳмул (рема). Аммо актуал бўлиниш жаҳон тилшунослигига Европа лингвистлари асарлари орқали

¹ Крушельницкая. К вопросу о смысловом членении предложения.-ВЯ, 1959, № 5, С. 58.

тарқалди. Узоқ вақтгача бу ҳодиса лингвистик ҳодиса эмас, балки мантиқий ёки руҳий ҳодисалар сифатида талқин қилиниб келди.

Ушбу ҳодисани руҳий аспектда ўрганиш бир қатор немис олимлари номи билан боғлиқдир. Жумладан, XIX асрнинг машҳур олими Г.Фон де Габеленц сўзловчи онгида ҳосил бўладиган тасаввур боғланишига эътибор беради. Нутқ предикати сифатида иштирок этадиган биринчи тасаввур «руҳий субъект», «руҳий субъект» ҳақида маълумот берадиган иккинчи тасаввур «руҳий предикат» бўлади, дейди.

Г.Пауль ҳам ушбу ҳодиса юзасидан шунга ўхшаш фикр юритади. У «руҳий эга», «руҳий кесим» терминларидан фойдаланган ҳолда, жумлада энг муҳим гап бўлаги мантиқий урғу остида бўлган руҳий кесим эканлигини айтади. У Карл эртага Берлинга кетади гапидаги тўрт гап бўлагидан ҳар бири маълум-номаълумлик белгисига кўра руҳий кесим бўлиб келиши мумкин. Мантиқий урғу остидаги бўлак руҳий кесим бўлади ва у номаълум нарса ҳақида янги маълумот беради, дейди¹.

Бу масала машҳур рус тилшунослари Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, А.В.Шчерба, В.В.Виноградов асарларида ҳам маълум даражада акс этди. Ф.Ф.Фортунатов фикрича, руҳий ҳукмнинг ифодаланиш шакли гапдир, лекин гапнинг грамматик бўлаклари билан руҳий бўлаklar бир-бирига мувофиқ келмаслиги мумкин. Масалан, келди Фарҳод жумласи орқали ифодаланган руҳий эга - келди (сўзловчи ва тингловчи маълум факт) ва руҳий кесим Фарҳод (маълум факт ҳақида янги ахборот) дан ташкил топса бошқа вазиятда, масалан, Фарҳод келди жумласида руҳий эга - Фарҳод (маълум факт), руҳий кесим - келди (янги факт) бўлиши мумкин. Булар орасида Д.М.Пешковскийнинг кузатишлари эътиборга лойиқдир. А.М.Пешковскийнинг нутқнинг ритмик-интонацион томонига алоҳида эътибор берганлиги уни актуал бўлиниш ҳодисасига анча яқинлаштирди. Аммо у бу ҳодисани грамматиканинг ўрганиш объектидан ташқаридаги ҳодиса ҳисоблаб, бу масалага махсус тўхталмади.

¹ Қаранг: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960. С. 339.

А.М.Пешковский жумла интонацияси юзасидан жуда қизиқарли кузатишлар олиб бориш билан интонациянинг жумла мазмунига таъсири ҳақида қимматли маълумотлар беради. У «интонацион кесимлик» ҳақида фикр юритар экан, уни «грамматик кесимлик»ка қарама-қарши қўяди. Агар мантиқий урғу феълда ёки предикатив сўзда бўлса, интонацион кесим билан грамматик кесимнинг бир-бирига мувофиқ келиши, бошқа ҳолларда эса, бир-биридан фарқ қилиши, интонацион кесимнинг грамматик категория эмаслиги ҳақида маълумот беради¹.

Бу ҳодисанинг актуал бўлиниш термини остида махсус ўрганиш машҳур чех тилшуноси В.Матезиус қаламига мансубдир². У XIX аср француз тилшуноси А.Вейлнинг айрим ғояларига таянган ҳолда, биринчи марта актуал бўлиниш муаммоси лингвистикага оид эканлигини исботлади. У актуал бўлинишнинг синтактик бўлиниш билан муносабати ва ундан фарқини кўрсатиб берди. Актуал бўлиниш маълум грамматик воситаларга асосланиши кўрсатилади. В.Матезиус тилшуносликнинг навбатдаги вазифаси гапнинг шаклий ва актуал бўлинишлари ўртасидаги муносабатни конкрет материаллар асосида кўрсатиш кераклигини ва бу вазифанинг ғоят аҳамиятли эканлигини, чунки ҳар бир тилда гапнинг шаклий ва актуал бўлиниш муносабати масаласи энг характерли масалалардан бири эканлигини таъкидлади.

В.Матезиуснинг актуал бўлиниш назарияси унинг издошлари Ф.Данеш, Скаличка, Я.Фирбас, П.Адамец И.Мистриклар томонидан янада чуқурлаштирилади. Натижада бу назария фақат чех тилшунослигидагина эмас, балки жаҳон тилшунослигида ҳам кенг тарқалди. Бу масала рус тилшунослигида ҳам кенг ўрганила бошланди.

Хусусан, рус тилшунослигида бу масаланинг ўрганилиши К.Г.Крушчельницкая³, И.П.Распопов⁴, И.И.Ковтунова⁵, В.З.Панфиловлар номи

¹ Пешковский А.М Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, С. 161-172.

² Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. -В кн.; Пражский лингвистический кружок. М., 1967, С. 240-245.

³ Крушчельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. -ВЯ, 1956, №5.

⁴ Распопов И.П. Актуальное членения предложения. Уфа, 1961.

⁵ Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976.

билан боғлиқдир. Кейинги даврларда туркийшуносликда ҳам гапнинг актуал бўлинишига бағишланган бир қанча асарлар майдонга келди¹.

Актуал ва синтактик бўлинишнинг турли сатҳга оидлиги. Актуал бўлиниш жумланинг коммуникатив мақсадини акс эттиради ва коммуникатив синтаксисга оид бўлади, Актуал бўлиниш нуқтаи назардан қаралган жумла айрим тилшунослар томонидан тил системасининг алоҳида сатҳи - актуал бўлиниш сатҳи сифатида ҳам ажратилади. В.З.Панфилов бўлиниш сатҳини мантикий-грамматик сатҳ деб номлайди. Унинг фикрича, бир жумланинг таркибида шу жумлани ташкил этган ҳар бир синтактик элементнинг (гап бўлагининг) синтактик вазифасини ўзгартмаган ҳолда актуал бўлинишнинг темаси ҳам бўла олиши актуал бўлинишнинг семантик бўлиниш доирасидан чиқаришини кўрсатади. Кўриниб турибдики, биз бу ўринда бир синтактик сатҳнинг ўзидаги ходисанинг эмас, балки ундан юқорироқ бўлган гап ходисасининг гувоҳи бўламиз. Чунки актуал бўлиниш билан боғлиқ бўлган ҳамма ходисалар анъанавий синтактик сатҳ доирасида изоҳланиши мумкин эмас², - дейди.

И.П.Распопов конструктив-синтактик сатҳ ва коммуникатив-синтактик сатҳларга ажратиб, актуал бўлинишни кейинги сатҳга киритади. И.И.Ковтуновнинг таъкидлашича, бу икки сатҳга ажратиш ғояси актуал бўлиниш ва сўз тартибини ўрганиш учун фавқулодда аҳамият касб этади. Бу нарсаси сўз тартибининг икки сатҳдаги вазифасини ва бу вазифаларнинг жумла тузилишидаги ўрнини белгилаш имконини яратди³.

¹ Панфилов В.З. Грамматика и логика. М., 1963; Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. - Советская тюркология. 1983, № 1; Сибгатов Р.Г. Атрибутивные и предикативные конструкции в плане содержания, -ВЯ, 1982 № 2; Амиров Р.С. Способы актуального членения в казахском языке. - Советская тюркология, 1970, № 6; Хайитметов А. Ўзбек тилида актуал бўлиниш ва позицион масалалар. Тошкент, 1984, Туропова М. Ўзбек шевалари синтаксиси (карлук лахжаси материаллари асосида) Тошкент, 1984; Ўринбоев Б. Сўзлашув нуткида гап бўлаклари таркиби. Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 6-сон.

² Панфилов В.З. Грамматика и логика, М, 1963.

³ Ковтунова И.И. Ўша асар, 34-бет.

ЖУМЛА ПАРАДИГМАТИКАСИ ВА СИНТАГМАТИКАСИНИНГ АКТУАЛ БУЛИНИШ БИЛАН МУНОСАБАТИ

Ҳар қандай жумла нутқ бирлиги сифатида нутқ (текст) ичида кедиб, ўзидан олдинги ва ўзидан кейинги жумлалар билан муносабатда бўлади. Бундан муносабат жумланинг синтактик муносабати ҳисобланади. Мантиқий изчилликка эга бўлган ҳар қандай нутқ (текст) синтактик муносабатларнинг ўзаро зичлиги ва синтагматик тобеликнинг бир томонлама - олдинги жумладан кейинги жумлага қараб йўналиши билан характерланади. Бу шуни кўрсатадики, жумла шакли ўзидан олдинги жумлага боғлиқ бўлади. Кейинги жумланинг эса олдинги жумла шакли учун аҳамияти бўлмайди. Жумлалар ўртасидаги синтактик тобелиликнинг бундай бир томонлама йўналиш муносабати нутқ занжирининг замондаги тадрижий кенгайишини кўрсатувчи нутқ характери билан белгиланади.

Жумлалар ўртасидаги синтактик тобелилик актуал бўлиниш учун қулай шарт-шароит яратади. Ҳар бир жумланинг тема-ремаси ушбу жумланинг контекст талаб этган конкрет коммуникатив вазифаси билан белгиланади. Ўзидан олдинги жумла мазмунига қараб, кейинги жумланинг синтактик тузилиши турлича актуал бўлиниши мумкин. Масалан, Меҳмонлар келишди синтактик қурилмаси асосида олдинги контекстга асосланган ҳолда икки хил жумла ҳосил қилиш мумкин: Меҳмонлар келишди; Келишган меҳмонлардир. Булардан биринчи жумла икки коммуникатив ниятдан бирини ифодалаши мумкин: факт, вазият ҳақида бир бутун маълумот беради (бу вақтда олдинги жумла таркибида ушбу жумла темаси (меҳмон) айтилмаган бўлиши ҳам мумкин), ёки меҳмонлар келишганлиги ҳақида маълумот бериш (бу вақтда тема (меҳмонлар) ҳақида маълумот олдинги жумлада берилади).

Бир синтактик тузилишнинг актуал бўлиниш жиҳатдан турли вариантлари шу синтактик қурилманинг актуал бўлиниш парадигмаси ҳисобланади.

Жумланинг парадигма аъзоси сифатидаги характеристикаси ушбу жумланинг синтагмадаги позициясига боғлиқ бўлади. Актуал бўлиниш парадигмасининг бош аъзоси синтактик бўлиниш билан мос келади: синтактик тузилиш эгаси (ёки эга гуруҳи) актуал бўлиниш темаси, синтактик тузилиш кесими (ёки кесим гуруҳи) актуал бўлиниш ремаси бўлиб келади. Масалан, Ўқитувчи ўқувчиларга дарс ўтди жумласида синтактик эга позициясида келган ўқитувчи - тема синтактик кесим позициясида келган дарс ўтди бўлаги ўзи эргаштириб келган ўқувчиларга бўлаги билан бирга - рема.

Тема ахборот предмети ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тема учун энг характерли сўз туркуми предмет маъносини билдирувчи сўзлар саналади. Теманинг типик ифодаланиш усули эга ва эга гуруҳидир. Рема тема ҳақида маълумот беради. Демак, рема учун энг характерли сўз туркуми белги билдирувчи сўзлар бўлади. Реманинг типик ифодаланиш усули кесим ёки кесим гуруҳи ҳисобланади. Бундан кўринадики, эга ва эга гуруҳининг олдин келиши, кесим ва кесим гуруҳининг кейин келиши, контекст шарт-шароитидан қатъи назар, тема-рематик муносабатни кўрсатишга энг мувофиқ ҳолати ҳисобланади. Қисмлари бундай тартибда жойлашган жумлалар умумий ҳукмни ифодалаш учун хизмат қилади. Бундай тартиб контекст билан боғлиқ бўлмайди, шунинг учун бундай жумлалар контекстуал, ёки синтагматик мустақил жумлалар ҳисобланади¹. Контекстда бундай жумла мустақил позиция эгаллайди.

Контекст синтактик ва актуал бўлақларнинг юқоридагидек муносабатини бузиб юбориши мумкин. Натижада актуал бўлиниш парадигмасининг бошқа аъзоси ҳосил бўлади. Бу вақтда белги билдирувчи сўзлар предмет билдирувчи сўзлар тема бўлиб келиши мумкин. Бундай ҳолат, одатда, тема мазмуни контекст ёки вазият орқали маълум бўлганда содир бўлади. Юқоридаги каби жумлалар контекст ёки вазият билан аамбарчас боғлиқ бўлади. Шунинг учун бундай жумлалар контекстуал ёки синтагматик тобе жумлалар ҳисобланади.

¹ Ковтунова И.И. Ўша асар, 37-бет

Контекстда бундай жумлалар синтагматик тобе позицияни эгаллайди. Шундай қилиб, жумланинг актуал бўлиниш парадигмаси синтагматик мустақил ва синтагматик тобе жумлаларни ўз ичига олади. Одатда синтагматик мустақил жумлалар парадигманинг бошланғич аъзоси - инварианти ҳисобланади.

Синтагматик мустақил ва синтагматик тобе жумлалар савол системаси орқали ҳам аниқланиши мумкин. Ш.Балли саволларни диктал ва модал сўроқларга ажратади ва уларки ўз навбатида яна иккитадан қисмга ажратади: 1) тўлиқ диктал, 2) қисман диктал сўроқлар ва 1) тўлиқ модал, 2) қисман модал сўроқлар.

Диктал сўроқлар жумла орқали баён қилинаётган объектив мазмунга (диктумга) алоқадор бўлса, модал сўроқлар жумла мазмунининг объектив борлиққа муносабатига (модусига) алоқадордир. Тўлиқ сўроқлар бутун бир жумлага, қисман сўроқлар шу жумланинг бир қисмига алоқадор бўлади.

Хусусан, тўлиқ диктал сўроқ жумланинг умумий мазмунига қаратилган бўлади. Бу сўроққа жумланинг ўмумий мазмуни жавоб бўлади. Қисман диктал сўроқ эса шу жумла таркибида маълум бир қисмда ифодаланган мазмунни аниқлашга қаратилади. Жумланинг бошқа қисми эса сўзловчига маълум бўлади. Бу сўроққа шу жумланинг маълум бир қисми - ахборот ташишда аҳамиятли қисми жавоб бўлади. Масалан, Ким ўқиди? сўроғида кимдир ўқиганлиги маълум, аммо ким ўқиганлиги номаълум. Шу номаълум, жавоб талаб қиладиган қисм янги ахборот ташишда аҳамиятли ҳисобланади.

Тўлиқ модал сўроқ жумладан англашилган мазмуннинг объектив реалликка муносабатини аниқлаш учун берилади. Сўроқ мақсади жумладан англашилган мазмуннинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш бўлади. Тасдиқ ёки инкор жавобни талаб қиладди. Қисман модал сўроқ шу жумланинг маълум қисмидан англашилган шубҳа остидаги мазмунни аниқлаш учун берилади¹. Масалан, Карим мактабга (?) кетдими? Жавоб-Ҳа, мактабга, ёки: Йўқ, мактабга эмас.

¹ Қаранг: Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, С. 47-48; Ковтунова И. И. Ўша асар, 40-бет.

П.Адамец саволнинг юқоридаги турларидан қайси бирига жавоб бўлишига қараб; жумланинг тўрт хил актуал турини белгилайди.

1. Умуахборотли жумлалар. Бундай жумлалар умумднктал сўроқларга жавоб бўлади ва актуал ахборот гапнинг умумий мазмунига мувофиқ бўлади. Шунинг учун ҳам актуал бўлак синтактик бўлакка мувофиқ келади.

2. Қисманахборотли жумлалар. Бу типдаги жумлаларда объектив мазмуннинг маълум қисми ҳақида маълумот берилади. Қолган қисми олдинги гаплардан маълум, деб тасаввур қилинади. Бундай жумлаларда актуал ахборот объектив мазмуннинг бир қисминигина ўз ичига олади. Шунинг учун у маълум контекстни талаб қилади. Ундан ташқари матндан узиб олинганлиги сезилиб туради. Контекстуал тобе бўлади.

3. Умуммуносабатли жумлалар. Бундай жумлалар янги хабар эмас, балки суҳбатдошнинг фикрига сўзлашувчининг реакцияси, муносабатини ифодалайди. Умуммуносабатли жумлаларда объектив мазмуннинг реаллиги акс этади. Бундай жумлаларнинг асоси инкор ёки тасдиқлик бўлади. Масалан, Карим келмади. Биз талабамиз.

4. Қисманмуносабатли жумлалар. Бундай жумлаларда бутун бир жумла мазмунининг реаллиги эмас балки унинг маълум бир аспектининг реаллиги аниқланади. Масалан, Фақат Карим келди.

Актуал бўлаклар синтактик бўлакларга мувофиқ келадиган синтагматик мустақил жумлалар умуахборотли жумлаларга мос келади ва тўлиқ диктал сўроқларга жавоб бўлади.

Актуал бўлаклар билан синтактик бўлаклар мувофиқ келмайдиган синтагматик тобе жумлалар қисманахборотли ва қисманмуносабатли жумлаларга мос келади ва қисмандиктал ҳамда қисманмодал сўроқларга жавоб бўлади.

Шундай қилиб, сўроқ типлари синтагматик мустақил синтагматик тобе жумлаларни ажратиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Маълум бир жумлани тема ва ремаларга ажратишда ҳам сўроқ хизмат қилади. Сўроқда мавжуд бўлган

ахборот темага оид, сўроқ орқали аниқланадиган ахборот эса ремага оид бўлади. Масалан: Колхозчилар баҳорги дала ишларини бошлаб юбордилар қурилмасида Колхозчилар нима қилдилар сўроғи? темани ҳосил қилувчи жумла қисмини (колхозчилар) ўзида акс эттиради. Сўроққа жавоб бўлган қисм (баҳорги дала ишларини бошлаб юбордилар) рема ҳисобланади.

Ёйиқ жумлаларда актуал бўлиниш. Ёйиқ жумлаларда актуал бўлиниш йиғиқ жумлалар актуал бўлинишига ўхшайди. Аммо ёйиқ жумлалар тема ва ремалари йиғиқ жумлалардаги сингари биттадан сўзлардан эмас, балки сўзлар гуруҳидан ташкил топади. Бундай сўзлар гуруҳининг тема-рематик бўлиниши ҳам ёйиқ жумлаларда ўзига хбс хусусиятга эга: тема гуруҳи синтактик эга состави ва кесим состави асосида эмас, балки ёйиқ жумлани ташкил этган синтаксемаларнинг коммуникатив вазифасига қараб ажратилади. Тема ва ремалар бир неча синтаксемалардан эмас, балки биргина синтаксемадан ташкил топиши мумкин. Бунга кўра кесим состави ҳам, кесим составининг етакчи элементи - асос қисми (кўпроқ феъл) ҳам, кесим составини ташкил этган иккинчи даражали бўлакларнинг ўзи ҳам рема бўлиши мумкин. Қолган қисмлар эса тема бўлади. Масалан, Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин жумласи актуал бўлинишига кўра қуйидаги парадигмани ҳосил қилади: Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин (Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан қадрини нима қилди?) Асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин (... нимани сўрайди?); Азиз асримизининг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин (...кимлардан сўрайди?) Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин (...кимлар сўрайди?) Азиз асримизнинг азиз онлари азиз одамлардан сўрайди қадрин (...кимнинг (ниманинг) онлари сўрайди?).

Синтагматик тобе ёйиқ гапларда бирдан ортиқ тема қатнашиши ҳам мумкин. Маълум бир жумлада бирдан ортиқ тема қатнашганда актуал бўлиниш босқичли характер касб этади. Бундай босқичли бўлиниш актуал бўлинишнинг дихотомик (икки аъзолар) принципига таъсир этмайди. Жумла икки темалн

бўлганда, тема-ремаларга ажратишнинг биринчи босқичида иккинчи тема рема таркибига кирази. Иккинчи босқичда эса рема қисм яна тема ва ремаларга бўлинади Масалан, Достонларни у ёддан ўқир эди. Бу жумланинг актуал бўлишининг биринчи босқичида достонларни - тема, у ёддан ўқир эди - рема. Иккинчи босқичда яна тема-ремаларга ажралади: У - тема, ёддан ўқир эди-рема.

Тема ва ремаларнинг «маълум» ва «янги» билан муносабати. Мавжуд лингвистик адабиётларда баъзан «маълум»-«янги» терминлари «тема»-«рема» терминлари ўрнида қўлланилади. Аммо амалий материаллар шуни кўрсатадики, «маълум»-«янги» тема-ремаларга тўлиқ мос келмайди. Чунки «маълум» олдинги контекстда баён қилинган ёки вазиятдан аниқ бўлган тушунчани ифодалайди. Дарҳақиқат, кўп ҳолларда тема маълум (берилган) нарсани ифодалайди. Аммо айрим ҳолларда тема сўзловчи ёки ўқувчи учун янги, номаълум бўлиши ҳам мумкин. Ҳикоя, боб, абзац бошланишлари баъзан «янги»ни ифодалаши мумкин. Аммо актуал жиҳатдан тема ҳисобланади. Масалан, Ойбекнинг «Болалик» повести шундай бошланади.

Тор кўчада, кўшнилари эски, шалоқ эшиги олдида, менинг чол бобом ўз ўртоғи - узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўрашади. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб, чўққайган, ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавуш кийган, узун, сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб ўтирибди. Кўчадан отарава ўтмайди; шовкин-сурон йўк. Сийрак ўткинчилар, албатта, қўл қовуштириб «Ассалом!» деб ўтардилар, Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб беради: «Ваалайкум...»

Бу парчадаги фақат бобом, ўртоғи эса, кўчадан, сийрак ўткинчилар ва чоллардан бири ёки иккови темаларигина «маълум»ни ифодалайди. Чунки улар ҳақида ўзидан олдинги жумлада маълумот бериляпти. Қолган темалар эса контекст ёки вазиятдан маълум эмас биринчи маротаба учрайди.

Демак, бу икки тушунчалар бир-бирига кўп ҳолда мувофиқ келса ҳам, аммо тамомила тенг ҳодисалар эмас.

АКТУАЛЛАШИШ

Гап бўлақларининг нормал тартибининг ва интоцион тузилишининг бош парадигматик аъзога нисбатан ўзгариши ҳамда бу жумланинг синтагматик тобе жумлага айланиши унинг актуаллашишидир, яъни конкрет нутқий вазиятнинг талабига мослашиши ҳисобланади. Актуаллашиш жумлага вазият шарт-шароити талаби билан шу жумла орқали ифодаланадиган мазмуннинг коммуникатив ниятига мувофиқ келадиган шакл беради.

Актуаллаштирувчи воситалар. Синтагматик мустақил жумланинг синтагматик тобе жумлага айлантириш учун хизмат қиладиган лисоний воситалар-актуаллаштирувчи воситалардир. Сўз тартиби ва интонация гапнинг актуал бўлиниши билан шуғулланган тадқиқотчиларнинг ҳаммаси томонидан актуаллаштирувчи воситалар сифатида тан олинади. Бунга қўшимча равишда айрим тадқиқотлар юкламаларнинг (Панфилов, Торопова, Абдуллаев ва бошқ.), инкор билдирувчи аффиксларнинг (Панфилов), редупликациянинг (Шевякова, Абдуллаев) актуаллаштирувчилик вазифасини кўрсатадилар.

Сўз тартиби. Сўз тартиби гап тузилишининг бир вақтнинг ўзида икки сатҳида - синтактик тузилиш ва актуал тузилиш сатҳларида функциялашади. И.И.Ковтунова таъкидлаганидек, сўз тартибининг роли гап тузилишининг юқоридаги икки сатҳида бир хил эмас. Синтактик тузилишдаги сўз тартиби актуал тузилиши учун ҳам хизмат қилади.

Узоқ вақтлардан буён сўз тартиби синтактик тузилишга нисбатан ўрганиб келинди. Натижада унинг ҳақиқий вазифаси тадқиқотчилар назаридан четда қолган. Сўз тартибини фақат синтактик тузилиш сатҳида ўрганиш маълум бир тилдаги жумлада сўзлар тартибининг аниқ қонуниятини аниқлашда маълум қийинчилик туғдирди. Чунки сўз тартиби эркин бўлган тилларда ҳам бир гап бўлаги жумлада турли ўринда келиши мумкин.

Жумлада гап бўлаклари тартибининг ҳақиқий вазифаси ва уларнинг қонунияти биринчи марта машҳур чех тилшуноси В.Матезиус томонидан ўрганилди ва у актуал бўлинишнинг шаклий кўрсаткичларидан бири сифатида аниқ кўрсатиб берилди.

Туркий тилларда ҳам гап бўлақларнинг тартиби эркиндир. Тартибнинг грамматик вазифа бажариши жуда чекланган. Чунки ҳар бир гап бўлагининг грамматик шакли унинг грамматик вазифасини кўрсатиб туради. Масалан: Мен кеча Москвадан келдим - Кеча мен Москвадан келдим - Москвадан мен кеча келдим - Москвадан кеча мен келдим ва бошқалар. Демак, гап бўлаклари тартиби эркин бўлган тилларда тартибнинг ҳақиқий вазифаси шу жумла тартибидаги бўлақлардан бирининг ёки бўлақлар комплексининг мазмуний аҳамиятини ажратиб кўрсатишдир. Бу шуни кўрсатадики, гапда сўзлар тартиби аниқ, туркий тилларда актуал бўлиниш масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун ҳам гапнинг актуал бўлиниши таълимотининг лингвистикага киритилиши туркий тилларда сўз тартиби муаммосини ҳал қилишда мустаҳкам таянч бўлиб хизмат қилади. И.И.Ковтунознинг таъкидлашича, гапда лингвистик муаммо сифатидаги сўзлар тартиби масаласи унинг бош омили бўлган актуал бўлиниш масаласини ўрганмасдан туриб, тўғри ҳал қилинмайди. Бу икки муаммонинг бир фан - лингвистика доирасида бирлаштирилиши сўз тартиби масаласини ҳал қилишда ўзининг ижобий натижаларини кўрсатади.

Гапнинг синтактик тузилиш сатҳида синтактик узвларнинг жойланиш қоидалари ҳақида гап боради. Бу қоидаларни ўрганишда синтактик бўлақлар даражаланиши тушунчаси муҳим роль ўйнайди. Бунга кўра гап бўлаклари дастлаб синтактик гуруҳларга, синтактик гуруҳлар эса, ўз навбатида, уларни ташкил этувчи қисмларга ажратилади. Синтактик ёпиқ гаплар эга ва кесим гуруҳига (яъни эга ва кесим ўзи эргаштириб келган сўзлар билан) бўлинади. Бу гуруҳлар, ўз навбатида, шу гуруҳларни ташкил этган сўз бирикмаси қисмларига ажралади. Эга ва кесим гуруҳларининг ўзаро жойлашуви ҳамда ҳар қайси гуруҳ

қисмларининг ўзаро жойлашуви қисмлар ўртасида синтактик алоқанинг характериға мувофиқ келадиган қоидаларға бўйсунди. Ўзбек тилида эға-кесим муносабатида доимо эға олдин, кесим кейин, сўз бирикмалари сатҳида эса (яъни иккинчи даражали бўлақларнинг ҳоким бўлақ билан муносабатида) доимо тобе бўлақ олдин ҳоким бўлақ кейин келади.

Гапнинг актуал бўлиниш сатҳида эса бутун бир сўз комплекслари актуал бўлинишнинг қайси қисмиға - тема ёки ремаға киришиға қараб жойлашади. Услубий нейтрал адабий нутқнинг мантиқий тўғри қуриниши шуни тақозо этадики, жумланинг кўпинча тингловчи ёки ўқувчиға маълум бўлган таянч нуқтаси гап бошида келади. Тема ҳақида тингловчи ёки ўқувчи учун номаълум бўлган янги маълумот берувчи рема эса гап охирида, темадан сўнг келади. Бу қоиданинг бузилиши бошқа тилларда, хусусан, рус тилнда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам мантиқий изчилликнинг бузилишиға, ёки экспрессив бўёққа эға бўлишға олиб келади. Кўриниб турибдики, актуал бўлиниш сатҳида сўз тартиби гап мазмуни билан боғлиқ бўлган маълум вазифаға эға бўлади - тема ва ремаларни фарқлаш вазифасини бажаради.

Агар эға гуруҳи тема, кесим гуруҳи рема бўлиб келса, актуал бўлиниш синтактик бўлиниш билан мувофиқ келади. Масалан: Колхозчилар бу йил пахтадан мўл ҳосил олдилар. Бу жумлада синтактик эға колхозчилар актуал жиҳатдан тема, синтактик кесим ҳисобланган ҳосил олдилар ўзи эргаштириб келган бу йил пахтадан мўл сўзлари билан бир гуруҳни ҳосил қилиб рема бўлиб келяпти. Бунда коммуникатив мақсад колхозчилар ҳақида ахборот беришдир. Аммо юқоридагн гапнинг коммуникатив мақсади бундан бошқа ҳам бўлиши мумкин. Бу вақтда гап бўлақларининг синтактик сатҳдаги нормал тартиби бузилади. Қайси бўлақ ҳақида ахборот берилиши лозим бўлса, шу бўлақ олдин, У ҳақда ахборот берувчи қисм эса ундан кейин келтирилади. Солиштиринг:

Бу йил колхозчилар пахтадан мўл ҳосил олдилар. Пахтадан бу йил колхозчилар мўл ҳосил олдилар.

Биринчи жумлада бу йил-тема, қолган қисм-рема, иккинчи жумла пахтадан - тема, қолган қисм - рема бўлиб келяпти. Демак, эга ёки эга гуруҳи тема билан, кесим ёки кесим гуруҳи рема билан мувофиқ келмаса, синтактик ва актуал бўлиниш ўртасида номувофиқлик мавжуд бўлади.

Актуал бўлиниш билан синтактик бўлиниш ўртасида номувофиқлик мавжуд бўлганда, синтактик структура сатҳи учун лозим бўлган қоида ўз кучини йўқотади ва актуал бўлиниш сатҳи қоидаси кучга киради тема олдин, рема кейин келади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, туркий тиллар учун гапнинг синтактик структураси сатҳида сўз тартиби маъно ифодаловчи восита вазифасини бажармайди, яъни грамматик категорияларни фарқлаш учун хизмат этмайди. Гап бўлакларининг ўрни ўзгаргани билан кўпинча унинг синтактик вазифаси ўзгармайди. Актуал бўлиниш сатҳида эса у фарқловчи восита сифатида хизмат қилади. Демак, сўз тартиби гапнинг синтактик тузилиши учун хос бўлмаса, яъни фарқловчилик вазифасига эга бўлмаса, актуал бўлиниш сатҳи учун фарқловчилик вазифасини бажаради.

ЁЙИҚ ЖУМЛАЛАРДА ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАРНИНГ ЎРНИ

Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида, услубий нейтрал адабий нутқнинг (гап бўлаклари инвариант жойлашган нутқ) синтактик сатҳда тўғри қурилиш ик-кинчи даражали бўлакларнинг ҳоким бўлақдан олдин келишини тақозо этади. Аммо коммуникатив (актуал) сатҳда иккинчи даражали бўлақлар ҳоким бўлақдан кейин келиши ҳам мумкин. Тартиби ўзгартирилгандан кейин ҳам синтактик вазифаси ўзгармаган ҳар қандай иккинчи даражали бўлақ актуал фарқловчи белги вазифасини ўтайди. Қоммуникатив аҳамиятли бўлакка - рема қисмга айланади.

Туркий тилларда актуаллашган бўлакнинг икки хил ўрни кўрсатилади. К.М.Абдуллаевнинг таъкидлашича, туркий тилларда актуаллашган бўлакнинг яъни реманинг икки хил ўрни борлигини 1) кесимдан олдинги ўрни, 2) гапнинг

охири ва шунга кўра актуаллашишнинг икки даражаси - кучли ва кучсиз актуаллашиш мавжуд эканлигини таъкидлайди. Озарбайжон тилида кучли актуаллашиш жумланинг энг охирида, кучсиз актуаллашиш эса кесимнинг олдида содир бўлади. Унинг кўрсатишича, ҳамма бўлақлар шундай икки даражадаги актуаллашишга эга бўлади. Бу нуқтаи назардан ўзбек тили туркий тиллар системасида алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки ўзбек тилида айрим бўлақлар (масалан, эга ва кесим) актуаллашишнинг фақат бир даражасига - кучли даражасига эга. Эга актуаллашувининг кучли даражаси учун гапнинг охирги ўрни характерлидир. Ҳол ва тўлдирувчиларда бу даражасини кузатиш мумкин. Аммо бундай ҳолат оғзаки нутқ учун ҳам, ёзма нутқ учун ҳам нормал ҳол эмас. Одатда ўзбек тилида ҳол ва тўлдирувчиларнинг сўз тартиби ёрдамида актуаллашиш ўрни кесим олди ўрни ҳисобланади. Масалан: Мен кеча китоб ўқидим. Кеча китобни мен ўқидим: Кеча мен китобни ўқидим. Мен китобни кеча ўқидим.

Юқоридаги парадигмада гап бўлақларининг объектив жойлашишида (биринчи парадигматик аъзо) эга - тема, кесим гуруҳи - рема: иккинчи парадигматик аъзода мен - рема, қолган қисм - тема; учинчи парадигматик аъзода китобни - рема, қолган қисм - тема; тўртинчи парадигматик аъзода эса кеча - рема, қолган қисм - тема бўлиб келяпти.

Сифатловчи аниқловчиларнинг актуаллашиш ўрни аниқланмишдан кейинги ўриндир. Демак, ажратилган сифатловчилар синтактик структура учун характерли белги эмас. У фақат актуал тузилишдагина фарқловчи белги вазифасини бажаради. Ҳар қандай ажратилган сифатловчи коммуникатив аҳамиятли бўлақ - рема ҳисобланади. Бу шунини кўрсатадики, жумланинг актуал тузилишида икки тема иштирок этиши мумкин бўлганидек, икки рема ҳам иштирок этиши мумкин. Ҳар қандай ажратилган сифатловчи иштирок этган жумлаларда икки рема мавжуд бўлади. Бунда ҳам актуал бўлинишнинг дихотомик принципига путур етмайди. Дастлабки бутун бир гап жумла актуал жиҳатдан икки гуруҳга - тема ва ремаларга бўлинади ва ундан сўнг ё тема қисм,

ёки рема қисм яна тема-ремаларга бўлинади. Биринчи бўлинишдаги рема - асосий, етакчи, иккинчи бўлинишдаги рема эса унга кўмакчи, қўшимча рема ҳисобланади. Масалан, Қобил бобо - яланг бош, яланг оёқ, ятакчан оғил эшиги олдида дир-дир қалтирарди. (А.Қ.) Бу биринчи бўлиниш. Биринчи гуруҳ иккинчи гуруҳ учун тема, иккинчиси биринчиси учун ремадир. Тема гуруҳи ўз ичида яна иккига - тема ва ремаларга бўлинади: Қобил бобо - тема, ялангбош, яланг оёқ, ятакчан - рема.

Икки ремали (дирематик) жумлалар мазмуний мураккабликни вужудга келтиради. Икки мазмуний марказдан иборат бўлади.

Хуллас, ажратилган сифатловчилар синтактик тузилиш сатҳи учун фарқловчи белги эмас, балки актуал тузилиш сатҳи учун фарқловчи бўлиб, иккинчи даражали реманинг актуаллаштирувчиси ҳисобланади. Иккинчи даражали бўлакларнинг кесим олди ўрнида актуаллаштирувчи восита сифатида сўз тартибидан ташқари, просодика ҳам иштирок этади. Чунки бу ўрин туркий тилларда интонацион инвариант тузилишни кучли ўрни - мантикий урғу тушадиган ўрни ҳисобланади. Демак, бу ўринда ҳам сўз тартиби, ҳам мантикий урғу бир вақтнинг ўзида актуаллаштирувчи восита вазифасини бажаради.

Просодик актуаллаштирувчи воситалар. Гап бўлакларининг актуаллашишида сўз тартибидан ташқари, бошқа воситалар ҳам, жумладан просодик воситалар хизмат қилади. Бундай актуаллаштирувчи воситаларга мантикий урғу ва у билан боғлиқ бўлган нутқ темпи ва пауза киради.

Мантикий урғу. Маълумки, урғу сўз урғуси, синтагматик урғу (жумла урғуси) ва мантикий урғу (ажратувчи урғу)ларга бўлинади¹.

Сўз урғуси сўзларни, синтагматик урғу синтагмаларни ажратиш учун хизмат қилади. Мантикий урғу эса сўз урғуси, синтагматик урғуга эга бўлган синтактик бирликларни мазмунан бошқалардан ажратиш вазифасини бажаради. Масалан, Аҳмад эртага кинога боради жумласи тўртта мустақил сўздан (гап

¹ Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика, М., 1976.

бўлагидан) ташкил топган бўлиб, ҳар қайсиси бир-биридана сўз урғуси билан ажралиб туради. Демак, тўртта сўз урғуси бор.

Аммо у фақат бир синтагматик урғуга эга бўлиши мумкин. Бу вақтда синтагматик урғу охирги сўзнинг урғули бўғинига тушади ва шу жумладан ифодаланган фикрнинг оддий баёнини ифодалайди. Жумлада ҳар қайси бўлакнинг маъноси алоҳида таъкидланмайди мазмуний аҳамиятли бўлак ажратилмайди. Агар шу жумладан бирорта бўлак мазмуний жиҳатдан ажратиб кўрсатилмоқчи бўлса, сўзловчи уни мантиқий урғу билан ажратади. Бу йўл билан гап бўлакларининг тартибини ўзгартирмаган ҳолда, барча бўлакларни Аҳмадни ҳам, эртага-ни ҳам, киногони ҳам, боради-ни ҳам мазмуний аҳамиятли бўлакка айлантириш мумкин. Бундай вақтда мантиқий урғу остидаги бир сўзнинг ўзида учта урғу бир-бири билан қаватланади сўз урғуси + синтагматик урғу + мантиқий урғу. Англашиладики, нутқ оқимида, сўз урғуси (мустақил сўзларда), синтагматик урғу зарурий бўлса, мантиқий урғу зарурий эмас, у фақат айрим бўлакларни мазмуний таъкидлаш керак бўлгандагина қўлланади. Шундай қилиб, мантиқий урғуни характерлайдиган биринчи омил — бу семантик¹ ёки актуал омиллардир. Мантиқий урғули бўлак шу жумланинг мазмуний энг аҳамиятли бўлаги бўлиб, рема қисмини ташкил қилади. Қолган бўлаклар эса тема бўлади. Икки составли йиғиқ жумлада мантиқий урғу эгада бўлса, эга — рема, кесим — тема бўлади. Масалан: Аҳмад келди.

Ёйиқ жумлада қайси бўлак мантиқий урғу остида бўлса шу бўлак, рема, қолган бўлаклар тема қисм бўлади. Савол ҳам шу мантиқий урғули бўлакка қараб берилади. Солиштиринг: Аҳмад эртага кинога боради. Ким эртага кинога боради? Аҳмад эртага кинога боради. Аҳмад қачон кинога боради? Аҳмад эртага кинога боради. Аҳмад эртага каерга боради? Аҳмад эртага кинога боради. Аҳмад эртага нима қилади? Мантиқий (ажратувчи) урғу анъанавий эшитиш кузатувида кўра қуйидаги уч моментни ўз ичига олади:

¹ Ўша асар, 237-бет

а) одатда сўзнинг урғули бўғини мускул кучланишининг кучайиши билан талаффуз қилинади. Бу кучайиш, асосан, унли товушга оид бўлади. Масалан: Аҳмад эртага кинога боради; б) мантикий урғу тушган бўлакда одатдаги урғули бўғин мантикий урғу тушмаган ҳолатдагидан чўзиқроқ (ёки баъзан қисқароқ) талаффуз қилинади. Демак, мантикий урғули бўлак билан мантикий урғусиз бўлак ўртасида миқдорий фарқ мавжуд бўлади. Бу миқдорий фарқ урғули бўғиндан унлининг ё чўзилиши, ё қисқариши ҳисобига бўлади: в) мантикий урғули бўлагининг урғули бўғини методикаси билан ҳам характерланади: У тон жиҳатидан одатдагидан ё баландроқ, ё пастроқ бўлади. Демак, бу ўринда одатдаги урғу тушган (сўз урғуси ёки синтагматик урғу) сўзнинг урғули бўғини билан мантикий урғу тушган сўзнинг урғули бўғини ўртасида тоннинг баландлиги бўйича интервали муҳим ҳисобланади.

Эмфатик эмоционал урғу. Актуаллаштирувчи воситалардан яна бири эмфатик урғу ҳисобланади. Эмфатик урғу ажратувчи урғунинг иккинчи туридир. Эмфатик урғу ҳам жумла таркибидаги маълум бир бўлакли мазмун жиҳатдан ажратиб кўрсатади. Бу жиҳатдан мантикий урғуга ўхшаб кетади. Ҳар иккиси ҳам ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади. Аммо мантикий урғу жумланинг мазмуний томонига оид бўлса, эмфатик урғу ҳиссий томонига оид бўлади. Эмфатик урғуда овоз тембри асосий роль ўйнайди. Агар ҳис ижобий ва салбий турга бўлинса, уларнинг фонетик белгилари турлича бўлади. Л.В.Шчербанинг кузатишига қараганда, рус тилида ижобий ҳисни ифодалаш учун сўзнинг одатдаги урғули бўғинининг унлиси чўзилади ва кучайтирилади. Масалан: ҳаяжон ҳисси: Какой чудесный вид; меҳр ҳисси: Он такой хороший, славный человек ва бошқ. Салбий ҳисни (масалан, қаҳр, ғазаб, жирканиш) ифодалаш учун эса сўзнинг биринчи ундоши чўзилади: Ч-ч-орт бы тебя побрал!; Ах ты дрянная такая!; М-мерзавец! ва бошқ¹.

Ўзбек тилида эса эмфазани ифодалашнинг ўзига хос хусусияти мавжуд. Ижобий ёки салбий ҳислар унли ёки ундош чўзилишига қараб фарқланмайди.

¹ Шчерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1955. С. 133.

Эмфазани ифодалаш учун эса сўз таркибидаги ё унли, ёки ундош (фақат сўз бошидан ташқари) чўзилади. Масалан: Қовун шири-ин экан. Маз-за қилиб едик. Ишқи йўқ эш-шак, дарди йўц, кес-сак (Мақол). Ка-атта канал. Семи-из одам. Бала-нд бино. Хуну-ук бола. Бош-шинг-ни егурлар ва бошқ. Сўзларнинг такрорланиши ҳам ҳиссий эҳтиёж - эмфазани ифодалаш туфайли содир бўлади. Қайси бўлак эмфатик урғу олса, ўша бўлак иккинчи марта такрорланади. Масалан: Мен Москвага кетяпман, мен. Мен Москвага кетяпман. Москвага. Мен Москвага кетяпман, кетяпман.

Шундай қилиб, мантикий ва эмфатик урғу коммуникатив (актуал) восита бўлиб, бу урғу тушган бўлак коммуникатив аҳамиятли бўлак - рема ҳисобланади. Гапнинг қолган қисми эса, тема бўлади. Ўзбек тилида унли ва ундошларнинг қўшилиши ва дистант редупликация эмфатик урғунинг моддий шакллари ҳисобланади.

Мантикий ва эмфатик урғу воситасида актуаллашган бўлакларда кўпинча пауза ҳам иштирок этади. Бу бўлаклардан олдин, одатда қисқа пауза бўлади.

Лексик ва грамматик актуаллаштирувчи воситалар. Маълум гап бўлагининг актуаллашишида ўзбек тилида турли хил лексик ва грамматик воситалар ҳам хизмат қилади. Бу воситалар мантикий урғули бўлак билан бирга келиб, мантикий ёрдамчи актуаллаштирувчи восита вазифасини бажаради. Буларга ҳам, фақат, ёлғиз, ҳатто, ўзи сўзлари, -гина, -оқ, -ёқ аффикслари оиддир. Кўрсатилган актуаллаштирувчи воситалардан фақат, ёлғиз, биргина ажратиб кўрсатиш: ҳам, ҳатто, ўзи, -оқ -ёқ воситалари эса таъкидлаб ажратиш функцияларини бажаради. Солиштиринг:

Ҳатто Карим (ҳам) келди Карим ҳам келди фақат ёлғиз Карим келди биргина Каримнинг ўзи келди Каримнинг ўзиёқ келди ва бошқ.

Юқоридаги лексик ва грамматик воситалар билан бирга келган бўлак мантикий урғу олади ва актуал аҳамиятли бўлак - рема ҳисобланади.

ГАПНИНГ ПРЕСУППОЗИЦИЯ АСПЕКТИ

Маълум пропозиция турли даражадаги синтактик структура орқали ифодаланади: гап орқали, оборотлар орқали, ҳатто содда гап таркибидаги айрим сўзлар ва грамматик шакллар ҳам алоҳида пресуппозиция ифодалаб, шу содда гапни семантик мураккаблаштириши мумкин. Бундай вақтда айрим сўз ёки грамматик шакл орқали ифодаланган пропозиция ўзининг энг ихчам шаклига эга бўлади. Сўзловчи ва тингловчи учун унинг тушунарли бўлишида пресуппозиция ёрдамга келади. Шунинг учун ҳам кейинги даврларда гапнинг пресуппозиция томони лингвистлар диққатини кўпроқ жалб этмоқда¹. Шундай бўлишига қарамасдан, пресуппозиция турлича талқин қилинади.

Пресуппозиция (пресумпция) тушунчаси немис мантиқшуноси Г.Фреге ғоялари билан боғлиқдир. Унинг таъкидлашича, пресуппозиция ҳукмнинг табиий асосидир. Масалан, «Кеплер бечораликдан оламдан ўтди», «Кеплер бечораликдан оламдан ўтмади» гапларида «Кеплер» деган одамнинг яшаганлиги ҳақидаги ҳукмга табиий асос мавжуд. Г.Фреге фикрича, асосий ҳукм кўпинча бошқа яширин ҳукм билан бирга келади. У мавжудлик билдирувчи иккинчи даражали яширин ҳукмнигина пресуппозиция ҳисоблайди².

Э.Кинен амалий ва мантиқий пресуппозицияларга ажратишни тавсия этади. Биринчиси сўзловчининг индивидуал билими структураси, иккинчиси эса гаплар ўртасидаги семантик муносабатда акс этади³.

Л.М.Васильев маъно компонентларини маълум маънога боғланиш даражасига кўра мажбурий ва факультатив (потенциал) маъно компонентларига бўлади. Улардан биринчиси маънонинг сигнификатив (семантик) аспектига оид ва унинг тил бирлиги сифатида мавжуд бўлиши учун, албатта, зарур бўлса,

¹ Арутюнова Н.Д. Понятие пресумпции в лингвистической семантике. - В кн.: Семантика и информатика. № 8. М., 1977; Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения, - ЛГУ, 1977. С. 135; Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., 1981. С. 14; Крейдлин Г.Е. Лексема «даже». - В кн. Семантика и информатика, № 6, М., 1975; Торопова Н.А. К исследованию логических частиц. -ВЯ, 1978, № 5; Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап. Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 6-сон; Нурмонов А. Ўзбек тилида қўмақчили конструкциялар пресуппозицияси. Ўзбек тили ва адабиёти, 1986, 6-сон ва бошқ.

² Семантика и информатика, № 8, М., 1977.

³Бу ҳақда қаранг: Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. - ЛГУ, 1977. С. 135-138.

иккинчиси денотатив аспектга пресуппозиция планига оидлигини ва бу компонент фақат нутқда пресуппозиция орқали англашилишини кўрсатади¹. Унинг фикрича, факультатив компонентлар маънонинг семиотик имкониятларини кенгайтиради. Масалан: хабар қилди конструкцияси маъносида хабар қилиш усуллари айтмоқ, ёзмоқ, телефон қилмоқ, телеграмма бермоқ каби феъллар орқали ифодаланиши мумкин бўлган факультатив компонентлар мавжуд. Юқоридаги конструкцияда хабар қилишнинг қайси усулидан фойдаланганлиги фақат пресуппозиция плани тил эгаларининг тил ҳақидаги амалий билимлари орқали маълум бўлади.

В.Гумбольдтнинг «ҳар қандай тушуниш бир вақтнинг ўзида тушунмасликдир» антиномияси, А.Потебнянинг сўзларнинг «образ маркази» («яқин маъно») ва «узок маъно»лари каби индивидуал психологик қарашлари ҳам ҳозирги тилшуносликдаги пресуппозиция тушунчаси билан бевосита боғлиқдир.

Тилшуносликда «пресуппозиция» терминининг қўлланилиши П.Стросон номи билан боғланган. У тилда импликациянинг алоҳида тури бор эканлигини кўрсатади. Импликациянинг бу тури Г.Фрегенинг «табiiй асос»ига жуда яқин талқин этилади. Ҳар икки муаллиф пресуппозицияни ҳам гаплар ўртасидаги семантик муносабатдан келтириб чиқаради. Бу муносабат «Х Уни тақозо этади» формуласи орқали кўрсатилади. «Мэри комнатани тозалади» конструкциясида «комнатанинг ифлос эканлиги» пресуппозицияси мавжуд. «Мэри комнатани тозаламади» конструкциясида ҳам шу пресуппозиция сақланади².

Ҳозирги кунда пресуппозицияни маълум жумла ва у ифодалаётган пропозицияни тўғри тушунилишига имкон берадиган сўзловчилар ўртасидаги «билишнинг умумий фонди», «олдиндан билишнинг жами» сифатида белгилаш кенгрок тус олмокда³.

¹ Васильев Л.М. Семантика русского глагола М., 1981. С. 25.

² Торопова Н.А. К исследованию логических частиц. ВЯ, М., 1977. С. 83.

³ Қаранг. Гак Г.В. Ўша асар. 14-бет.

Шунинг учун ҳам тилшуносликда пресуппозиция термини остида муайян жумла таркибида бевосита ифодаланмаган, яширин ҳолда акс этган маъно тушунилади.

Пресуппозиция тушунчаси контекст (ушбу тил бирлигининг лингвистик куршови) ва вазият (ушбу жумланинг экстралингвистик субстрати, юзага чиқиш шарт-шароити) тушунчаларини ўз ичига олади¹. Масалан, Бугун инструкторимизни қолдирдим, дада (А.Қаҳҳор) жумласидаги ахборот контекст билан боғлиқ. Ахборот темаси бўлган «шахмат» контекстдан маълум. Олдинги жумлада гап шахмат ҳақида боради, Шунинг учун юқоридаги гап «инструкторимиз билан шахмат ўйнадим» пресуппозициясига эга. Контекстдан ташқарида пресуппозиция учун йўл ёпилади.

Кишиларнинг ўзи қуршаб турган олам ҳақидаги универсал билимлари ва тил ҳақидаги кўникмалари натижасида айрим сўзларнинг лексик маъноларида ҳам пресуппозицияга ўрин очилиши мумкин. Масалан, Мен Тошкентдан Москвага учдим жумласида «Самолётда келдим» пресуппозицияси мавжуд. «Учмоқ» сўзининг лексик маъноси ва тил ҳақидаги умумий билиш фонди сўзловчилар учун пресуппозицияни тушунарли қилади.

Лингвистик пресуппозиция мантикий пресуппозициядан фарқли равишда маълум ифодаланиш шаклига - моддий воситасига, ташқи сигналларига эга, Масалан, ўзбек тилидаги «Карим ҳам келди» жумласида яна бошқа кимдир келди пресуппозицияси англашилади». Бу пресуппозициянинг моддий субстрати - ташқи сигнали «ҳам» юкламасидир. Чунки шу юклама пресуппозиция учун йўл очади. Шунингдек, келиш ҳаракатининг юзага чиқиш воситаси (пиёда, машинада, отда ва бошқ.,) ҳам пресуппозиция орқали маълум бўлади. Ўзбек тилида пресуппозициянинг моддий субстрати сифатида хилма-хил воситалар иштирок этиши мумкин: 1) лексик воситаларнинг факультатив маъно компонентлари; 2) ҳатто, фақат, ёлғиз, -гина, (-гина эмас), ҳам, тагин, яна юкламалари; 3) бўлса, эса боғловчи воситалари; 4) ташқари, бошқа, ўзга

¹ Қаранг: Богданов В.В. Ўша асар, 137-бет.

(Сендан ташқари Карим ҳам келди), билан бирга (Чиройли бўлиш билан бирга, ақлли ҳам эди), ўрнига (Ўқиш ўрнига; ўйнади) кўмакчилари ва бошқалар.

Пресуппозиция синтактик конструкцияларнинг маъно аспекти билан узвий боғлиқ.

В.В.Богданов пресуппозицияни гап семантикаси аспекти эканлигини таъкидлайди¹. Н.Д.Арутюнова ҳам пресуппозиция «сўзловчиларнинг умумий билиш фонди», «уларнинг олдиндан келишуви» сифатида гап семантикасига киришини кўрсатади². Кейинги тадқиқотларда семантикадан прагматика ажратилмоқда. Пресуппозиция прагматика таркибига киритилмоқда.

Тадқиқотчилар пресуппозицияни турлича таснифлайдилар. Жумладан, В.Г.Гак пресуппозициянинг қуйидаги типларини кўрсатади. 1) кенг пресуппозиция, 2) тор пресуппозиция, 3) лингвистик пресуппозиция.

Кенг пресуппозиция остида кишиларнинг уни қамраб турган объектив реаллик ҳақида универсал билими тушунилади. Объектив борлиқда ҳар бир предметнинг типик, характерли хусусияти, маълум нарсага мосланиши мавжуд. Предметларнинг ана шундай хусусиятларини тавсифлашда конкрет маъноли сўз умумийроқ сўз билан алмашилиши ёки бутунлай тушиб қолиши мумкин. Аммо сўзловчи ва тингловчи бир-бирларини тўғри тушунишлари учун унинг тушиб қолиши ҳеч қандай роль ўйнамайди. Масалан, шофер ҳақида гап кетганда, сўзловчи ва тингловчи, энг аввало, уни машина ҳайдовчиси деб билади. Шунинг учун ҳам шофер машинани тез ҳайдади жумласида машина сўзи тушиб қолса ҳам маънога путур етказмайди.

Тор пресуппозиция остида эса фақат маълум вазият доирасидагина рўй берадиган пресуппозиция тушунилади. Сўзловчиларнинг шу тилни билиш тажрибаси натижасида келиб чиқадиган пресуппозиция лингвистик пресуппозиция ҳисобланади³.

¹ Богданов В.В. Ўша асар, 137-бет.

² Арутюнова Н.Д. Ўша асар, 85-бе

³ Гак В.Г. Ўша асар, 14-бет.

Е.В.Падучева пресуппозициянинг (презумпциянинг) икки турини кўрсатади: 1) семантик презумпция — бу ёлғонлиги гапнинг семантик чалалигига олиб келадиган семантик компонент; 2) прагматик презумпция — бу гапнинг шундай компонентики, сўзловчи унинг нормал кўлланилишида тингловчи учун маълум, деб ҳисоблайди¹.

Н.А.Торопова ҳам пресуппозицияни икки гуруҳга бўлади: 1) зидланувчи аъзолар пресуппозицияси; 2) кутилган пресуппозиция.

Шундай қилиб, шу кунга қадар пресуппозициянинг бир белгига асосланган, ҳамма эътироф этувчи аниқ таснифи мавжуд эмас. Пресуппозиция тушунчаси ассерция (тасдиқ) тушунчаси билан боғлиқ. Н.А.Торопова пресуппозиция ва ассерция тушунчалари ўзаро «аниқлик ноаниқлик» белгисига кўра фарқланишини кўрсатади. Пресуппозиция - бу гапнинг контекстга хосланган маъноси, ассерция эса унга боғлиқ бўлмаган маъносидир. Масалан, предикат от артист сўзининг пресуппозицияси субъектив семантик белгисига мувофиқ келади. Қиёсланг: Бу ерда бир «артист» бор жумласидан мантиқан икки тасдиқ келиб чиқади: 1) бу ерда бир одам бор; 2) бу одам устамон (ёлғончи). Таҳлил қилинаётган гап таркибидаги от семантикаси таснифловчи ва характерловчи белгиларни ўз ичига олади. «Артист» (ёлғончи, устамон маъносида) сўзида «одам», «ёши каттароқ», «эркак киши» белгилари унинг таснифловчи белгилари ҳисобланади. Бу одам-«артист» жумласида «одам» маъноси «артист» сўзининг таксономик белгисида мавжуд. Шунинг учун унинг бевосита кўлланиши пресуппозитив функция эмас, балки ассертив функция бажаради. Бу ерда «артист» бор типдаги мавжудлик билдирувчи гаплардаги отнинг барча семантик компонентлари бутун жумла учун характерлидир. Шундай қилиб, таснифловчи белгилар экзистенционал маълумот учун аҳамиятлидир. Унинг характерловчи белгилари эса субъектга характеристика берувчи ахборот учун қимматлидир.

¹ Падучева В.В. Ўша асар, 109-бет.

Пресуппозиция гапнинг актуал бўлиниши билан ҳам маълум даражада боғланади. Айниқса, уларнинг алоқаси синтактик конструкция таркибида мантикий урғу стилидаги фокус орқали намоён бўлади.

В.В.Богдановнинг таъкидлашига кўра, агар гапда фокус бўлса у бир вақтнинг ўзида рема ҳисобланади. Одатдаги шароитда рема ўз ичига бир ва бир неча сўз-ларни бирлаштириши мумкин, фокус эса уларни минимумгача қисқартиради¹. Масалан, Мен қизиқ. китобларни ўқийман жумласида қизиқ сўзи фокус бўлса, у рема, бошқа сўзлар эса тема ҳисобланади. Шу билан бирга фокус доимо пресуппозиция таъсир доирасида туради. Хусусан, мантикий урғу қизиқ сўзаги тушган юқоридаги жумладан бошқа китобларни ўқимайман пресуппозицияси келиб чиқади.

Актуаллашишнинг бошқа воситалари: сўз тартибининг ўзгариши ёрдамида актуаллашиш, лексик ва грамматик воситалар ёрдамида актуаллашиш ва бошқалар ҳам пресуппозиция билан чамбарчас боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси актуал бўлиниши билан "пресуппозиция тушунчаларининг бир-бири билан мураккаб алоқаси ҳақнда гувоҳлик беради.

Шундай бўлишига қарамасдан, актуал бўлиниш ва пресуппозиция шаклий ва мазмуний жиҳатдан ўзаро фарқли белгиларга эга. В.В.Богданов фикрича, уларнинг шаклий фарқлари шундан иборатки, пресуппозиция учун минимум икки предикат ифоданинг бўлиши, уларининг бири иккинчиси ичида яширин ҳолда мавжуд бўлиши хар.актерлидир. Масалан, Қарим уй қуряпти предикат ифодаси ичида яширин ҳолда уй қуриляпти предикат ифодаси мавжуд. Иккинчи ифода биринчисининг пресуппозициясидир. Актуал бўлиниш компонентлари эса бир предикат ифода доирасида ажратилади. Улар ўртасндаги мазмуний фарқ шундан иборатки, актуал бўлиниш маълум ва янгиларни жумла таркибидан ажратишга мўлжалланган. Маълум шу жумлани олдинги жумлага боғлаб, текст ҳосил қилиш учун хизмат қилса, янги шу жумла маъносини олға силжитади. Пресуппозиция эса гапнинг функционал

¹ Богданов В.В. Ўша асар, 140-бет.

преспективаси билан боғланмайди. Ақтуал структура гапнинг шаклий томонини ҳам қамраб олса, пресуппозиция бундай хусусиятга эга эмас (масалан, Л.Шчербанинг «Глакая куздра штекс будланула...» «жумласи»да «синтактик элементларни ақтуал жиҳатдан ажратиш мумкин, аммо «пресуппозиция бунга таъсир қилмайди).

Демак, гапнинг ақтуал бўлиниши ва пресуппозиция боғлиқ ходисалар бўлса ҳам, аммо улар ўртасида мазмуний ва шаклий томондан муҳим фарқлари бор.

Кўпинча ўзаро семантик яқин бўлган, бир синфга кирувчи, бир-бирига нисбатланувчи тушунчалар пресуппозицияга йўл очади. Масалан, «Аҳмад ҳам келди» жумласида «Аҳмад» тушунчасига шу тушунчага яқин бўлган бошқа шахслар (Қарим, Ҳалим, Салим) тушунчаси қўшилмоқда. Нисбатланаётган Аҳмад ва бошқа шахслар (Қарим, Ҳалим, Салим) шахс билдирувчи сўзлар сифатида бир синфга киради «Фақат Аҳмад келди» жумласида эса фақат юкламаси ёрдамида Аҳмад тушунчаси у мансуб бўлган бошқа шахслар синфидан ажратилади.

Сўзловчи ва тингловчи учун бошқа кишилар (бу кишилар ким эканлиги ҳам суҳбатдошлар учун маълум) келмаганлиги фақат юкламасининг маъноси ва зид аъзолар (Аҳмад - бошқа кишилар) орқали маълум бўлади. Узаро нисбатланаётган аъзолар зид аъзолар ҳисобланади.

Зид аъзолар турли моддий ифодаланиш хусусиятига эга. 1.Зид аъзолардан фақат биттаси моддий жиҳатдан ифодаланиб, бошқа зид аъзони ассоциатив равишда тақозо қилади. Масалан:

1. Кўприкни биз қурдик. 2. Биз фақат кўприк қўрдик. 3. Биз кўприккини қурдик. 4. Биз кўприк ҳам қурдик. 5. Биз яна кўприк қурдик. 6. Биз ҳатто кўприк қурдик. Юқоридаги жумлалар қуйидаги пресуппозицияларга йўл очади:

1. Бошқалари қурмади, 2. 3. Бошқа нарса қурмади. 4. Бошқа нарса ҳам қурдик. 5. Илгари ҳам кўприк қурганмиз. 6. Бошқа нарса ҳам қурдик. Остига чизилган бўлаклар бир-бирини тақозо қилувчи, ўзаро ассоциатив боғланган зид

аъзолардир. Узаро зидланувчи аъзолар ўртасида қуйидагича муносабат мавжуд: 1-, 2-, 3-гапларда айириш, 4-, 5- гапларда қўшиш, 6- гапда Даражалаш муносабати бор.

2. Зид аъзоларнинг ҳар иккиси ҳам моддий жиҳатдан ифодаланади, лекин уларнинг бири предикат ифоданинг номиналлашган трансформаси ҳисобланади ва тишқари, бошқа, билан, бирга, ўрнига кўмакчилари ва эмас, тугул юкламалари билан бирга келади. Бу кўмакчи ва юкламалар пресуппозицияга йўл очади. Шунинг учун ҳам улар пресуппозиция сигналлари саналади. Масалан: 1. Сендан ташқари ҳамма келди. 2. Ўқиш ў р н и г а ишлади. 3. Ўқиш б и л а н б и р г а ишлади. 4. Карим э м а с, Ҳалим келди. 5. Карим т у г у л ҳ а т т о Ҳалим келди. 6. Н а ф а қ а т Карим, ҳ а т т о Ҳалим келди. 7. Бу қовун эмас, асал. Остига чизилган бўлақлар зид аъзолар саналади. Контр чизиқ эса пресуппозиция сигналларини кўрсатади. Юқоридаги жумлалар қуйидаги пресуппозицияларга йўл очади: 1. Сен келмадинг. 2. ўқимади. 3. ўқиди. 4. Карим (келиш керак эди) келмади. 5-, -6. Карим келди. 7. Қовун ширинлиги асалга ўхшайди.

Шундай қилиб, пресуппозиция гап семантикаси билан узвий боғлиқ бўлган прагматиканинг ўрганнш объектидир. Нутқ вазияти билан контекст прагматик тадқиқотларнинг асосики ташкил қилади. Шунинг учун ҳам синтактик қурилма ифодалаган пропозициянинг сўзлашувчиларга тушунарли бўлиши учун нутқ вазияти ёкк контекст зарур бўлган жойда прагматикага эҳтиёж ортади.

М У Н Д А Р И Ж А

Гапнинг мазмуний тузилиши.....	2
Гап семантикасининг пропозитив аспекти.....	7
Вазият элементлари.....	10
Реляцион структура.....	12
Синтагматика.....	15
Предикат.....	20
Феъл предикатлар.....	27
Аргументлар.....	29
Бир предикатли қурилмалар.....	30
Субъектликлик микромайдони.....	30
Содда гапнинг предикат харақтерига кўра типлари.....	34
Феъл асосли гаплар.....	34
Нисбат шакллари ва гап семантикаси.....	37
От асосли гаплар.....	39
Мавжудлик билдирувчи (экзистенционал) гаплар.....	40
Кўп предикатли қурилмалар.....	49
Кўшилма предикатлар.....	49
Кўп предикатли қурилмаларда предикативлик.....	52
Кўшувчи предикатлар.....	56
Гапнинг модал аспекти.....	57
Предикативлик ва модаллик.....	63
Мантикий ва грамматик модаллик.....	64
Тўлдирувчили ёйиқ гаплар семантикаси.....	67
Ҳолли ёйиқ гаплар семантикаси.....	70
Предметнинг мураккаб номлари (дескрипция) ва уларнинг тузилиши.....	71
Гапнинг коммуникатив аспекти.....	72
Ақтуал тузилиши.....	72
Жумла падиғматикаси ва синтагматикасининг ақтуал бўлиниш билан муносабати.....	78
Ақтуаллашиш.....	84
Ёйиқ жумлаларда иккинчи даражали бўлақларнинг ўрни.....	87
Гапнинг пресуппозиция аспекти.....	93